
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

---

Voorwoord

Aan het verzoek van de redactie om een voorwoord te schrijven in het nummer dat bij gelegenheid van het veertig jaren bestaan van Het Land van Herle verschijnt, voldoe ik heel graag.

Ik doe dit om verscheidene redenen graag. Allereerst omdat bestuur en redactie destijds bij mijn ambtsaanvaarding de hoop hebben uitgesproken dat ik mijn aandacht ook zou willen richten over de grenzen van de tijd heen. Ook al heeft mij vaak de tijd ontbroken om persoonlijk van mijn belangstelling voor geschiedbeoefening blijk te geven, dat neemt niet weg dat ik bestudering van onze historie niet alleen een boeiende maar ook een noodzakelijke aangelegenheid vind. Het is reeds vaker gezegd — maar daarom is het niet minder waar — dat het heden in het verleden ligt en zonder kennis van de voorgeschiedenis zijn de maatschappelijke processen van nu niet te volgen.

Vervolgens doe ik het graag omdat ik weet dat deze uitgave mede mogelijk gemaakt wordt door een bijdrage die Het Land van Herle ontvangen heeft uit het burgemeester Gijzelsfonds, dat destijds ingesteld is bij het afscheid van mijn voorganger voor ondersteuning van projecten in de sociaal-culturele sector.

Ik wens Het Land van Herle nog een lang leven toe met vele boeiende bijdragen over de geschiedenis van oostelijk Zuid Limburg.

J.A.M. Reijnen
burgemeester van Heerlen.

Lijst van gebruikte afkortingen

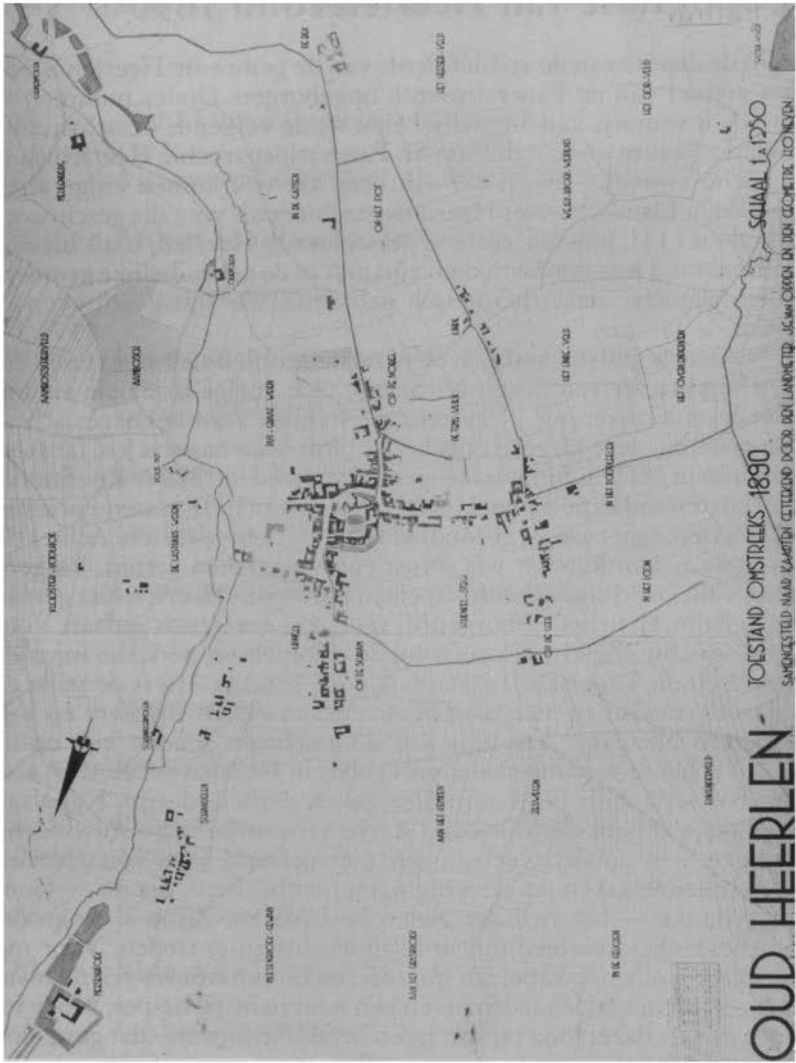
AGH	Archiefdienst Gemeente Heerlen
ARA	Algemeen Rijksarchief (in Den Haag of Brussel)
ASPH	Archief Sint Pancratiusparochie Heerlen
BS	Burgerlijke Stand
DHO	Doop-, Huwelijks- en Overlijdensregisters
GA	Gemeentearchief (van —)
HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LvO	(archief) Landen van Overmaas
LTG	Limburgs Tijdschrift voor Genealogie
LvH	Het Land van Herle
MM	Maaslandse Monografieën
Msg	De Maasgouw
PSHAL	Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg
RA	Rijksarchief (in —)
RAL	Rijksarchief in Limburg
RvS	(archief) Raad van State
SG	(archief) Staten Generaal
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins

Topografie van Heerlen rond 1896

In de depots van de archiefdienst van de gemeente Heerlen is ook het archief van de Pancratiuskerk opgeborgen. Onder nummer 84 van de inventaris van dit archief zien we de volgende omschrijving: Relatio Rerum memorabilium St. Pancratiusparochie Heerlen (historische kroniek) 1863-1965¹. In deze kroniek komen enige afgeronde hoofdstukken over Heerlens geschiedenis voor die geschreven zijn door J.J.H. Janssen, rustend geestelijke te Heerlen, zoals hij zich zelf noemt. Deze hoofdstukken zijn niet in de gebruikelijke kroniekvorm gegoten maar thematisch geordend. Ze zijn geschreven in 1924.

Na deze hoofdstukken gaat de parochiekroniek als volgt verder (in het handschrift van deken Nicolaye): „De vorige bladzijde eindigt met de ondertekening: J.J. rustend geestelijke. Voor het nageslacht is het goed, dat deze J.J. geen onbekende blijft. Zijn naam is Jos. Janssen, geboren in 1860 in Bingelrade, priester gewijd in 1884 te Roermond, een korten tijd kapelaan te Hulsberg en sedert 1901 rustend priester te Heerlen. Een zwakke gezondheid gebood hem te rusten. Achter dit woordje rusten kunnen wij gerust een vraagteken zetten. Volgens mijn volle overtuiging heeft kapelaan Janssen in Heerlen niet gerust, maar kalm, en in het verborgen(e) veel, zeer veel goeds gedaan. Voor 1912 was hij nog al werkzaam bij de coloniebewoners, die hij goed kende en die kapelaan Janssen ook goed kenden. Hij is de stille en tactvolle raadsman steeds geweest én van deken Brewers én van kapelaan Nicolaye. Aan zijn wijs doorzicht en goeden kijk op de zaken is het te verdanken, dat veel goeds in Heerlen gebeurd en veel onzin voorkomen is en sommige zaken verbeterd zijn. Kapelaan Janssen was heel dikwijls eene sterke en voorzichtige stuwkracht. Zonder hem zouden veel dingen niet gebeurd zijn, zou Heerlen verschillende zaken en vereenigingen niet bezitten, die nu — Gode zij gedankt — het heil der zielen bevorderen. Zijne al te groote bescheidenheid verbied mij in bijzonderheden te treden. Voor mij was hij, toen ik nog kapelaan was, niet enkel een trouwe vriend maar ook een uitstekende raadsman en een voorzichtige helper. Moge hij voor mij als deken nog tal van jaren hetzelfde blijven - dat geve God almachtig”.

Dat zijn de eerste zinnen die de pasbenoemde deken Nicolaye in de parochiekroniek schrijft. Hij heeft nog tien jaar kunnen profiteren van de adviezen en de activiteiten van kapelaan Janssen die op 12 juni 1934 in Heerlen overleed. Uit zijn bijvoegsel over het tijdperk 1896-1910 heb ik het hoofdstukje „Topografisch beeld van Heerlen in 1896” gekozen dat in zijn geheel op de volgende bladzijden weergegeven wordt en — zo nodig — van commentaar voorzien.

De kom van Heerlen (straten en pleinen) en aangrenzende wegen.

De kom van Heerlen bestond destijds voornamelijk uit 4 straten nl. de Geleenstraat, de Akerstraat, de Willemstraat (de Schram genaamd) en de Geerstraat, alsook de Kirkgraaf thans de Emmastraat. De Gasthuisstraat en de Klompstraat konden in dien tijd nog bezwaarlijk op den naam van straat aanspraak maken. De Oranje-Nassaustraat en de Saroleastraat waren toen nog weiland; de Dautzenbergstraat (thans verbindingsstraat tusschen beide vorigen was toen nog slechts een gedeelte van „Boostegetske” (steegje), dat van de Veemarkt (thans Wilhelminaplein) door weiland en akkers en langs tuinen over de Schinkelsteeg naar de Geerstraat liep. Boostengetske ontleende zijn naam aan het huis der familie Boost op de Veemarkt, alwaar het een aanvang nam (thans behoort dit huis aan den heer Schroeder). De tegenwoordige Stationstraat was toen ter tijde maar een veldweg (geheel onbebouwd), die van de Geerstraat naar de „Schram” liep en ter hoogte, waar nu het station ligt, rechts ombuigend in de „Boeschegats” en het voorste gedeelte van de „Schram” uitliep. „Boeschegats” immers werd dat gedeelte der tegenwoordige Stationstraat genoemd, hetwelk voor de spooroverweg in het voorste gedeelte van de Willemstraat uitmondte. De naam „Boeschegats” ontleende het steegje aan het oude huis Boesch, dat lange jaren in desolaten staat gelegen heeft op den hoek Stationstraat en Willemstraat, doch thans door nette winkelhuizen vervangen is. De Schinkelstraat was in die tijd een steegje in de Geleenstraat, van ± 3 meter breed, uitlopende in een voetpad, dat, na het Boostegetske gekruisd te hebben, door een akkerveld heen, de Geleenstraat verbond met den veldweg, die thans Stationstraat is. Het was de Schinkelsteeg.

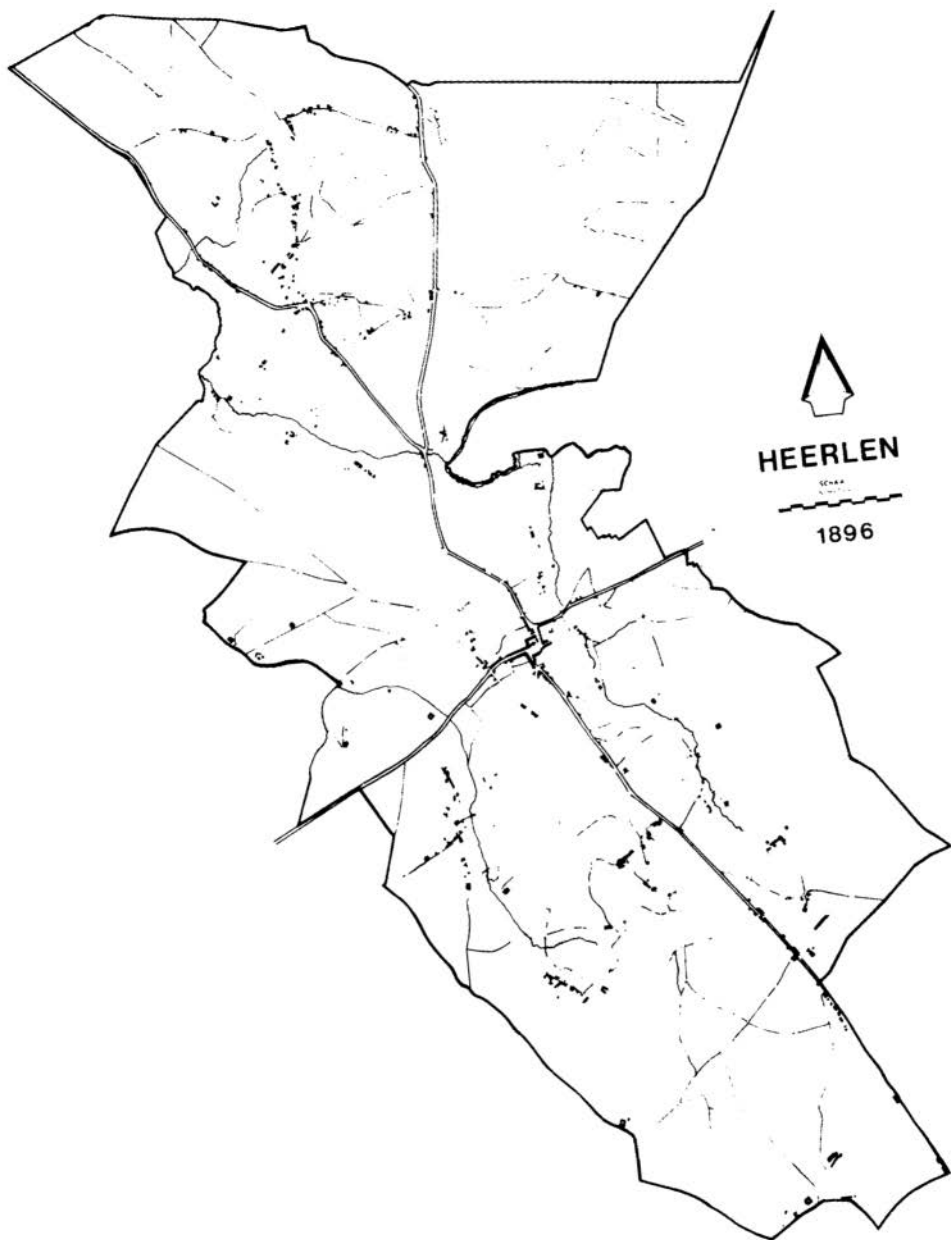
De pleinen van Heerlen waren toen de Veemarkt (thans Wilhelminaplein) en het Kerkplein (het oude kerkhof om de kerk) dat tevens tot boter- en eierenmarkt diende. Het Emmaplein bestond toen nog niet; daar immers lag de oude pastorie met tuin. Templesplein, Vredesplein en Lindeplein waren nog weilanden. De tegenwoordige markt heette, voor dat gedeelte hetwelk aan het Wilhelminaplein grenst, de „Bongerd”, 't was een gedempte poel (Bongerdspoel genaamd) welke in communicatie stond eertijds met de grachten in de Emmastraat. Het ander gedeelte, aan de Saroleastraat, waren tuinen, langs welke een steeg liep, welke de Geleenstraat met de Veemarkt, door den Bongerd, in verbinding bracht.

Van achter het Raadhuis in de Geleenstraat tot aan „genne Bek” bij de boerderij van de familie Sogelé lagen alleen de Uilegats (thans Uilestraat) en de Lindeweg (thans Nobelstraat). Waar thans de Raadhuisstraat en pleinen, de Tempesstraat, de Lindestraat, de Ceintuurbaan en de Vlotlaan liggen was alles weiland.

De Lindeweg vanaf de Akerstraat (in zijn aanvangspunt „Nobel” geheeten) tot aan de Linde („op gen Linge”) was zoo goed als onbebouwd. De buurtschap „Linde” bestond uit enkele huizen. Vanaf de Linde langs den Benzenraderweg tot aan Benzenrade lag geen enkel huis, evenmin als vanaf het laatste huis van „de Linde” tot aan het eerste huis van „genne Bek” (thans Bekkerweg genaamd). Het Bekkerveld was nog wei- en akkerland. De weg van „Linde” naar de Geleenstraat en over dezen heen (Weegscheid) in de Geerstraat uitlopend, thans Kruisstraat geheeten, was nog slechts een holle weg (oude Romeinsche weg); dicht bij de Geleenstraat lagen een paar onaanzienlijke huizen „in ge Krütz” genoemd, wyl daar een kruisbeeldje hing. Al wat ten westen van de Kruisstraat ligt: Verlengde Tempsstraat, Schoolstraat, Verlengde Lindestraat, Lindeplein, Smedenstraat, Hamerstraat, Ambachtstraat was nog weiland en veld. Het bovenste gedeelte van de Geerstraat, vanaf de Stationstraat tot aan het kruispunt „de Zeswegen” genaamd, bij den Esschenderweg, was tertijs een communicatieweg (oude Romeinsche weg), die na den Esschenderweg en Kempkensweg gekruist te hebben, op den Sittarderweg uitkwam. Geen enkel huis was langs dien weg te bekennen. Hoogstens was de boortoren of mijnschacht in aanbouw.

De Laanderstraat (destijds Laandergats), de Eijkenderweg en Eijkenderveld, de Esschenderweg tot aan de hoeve „Morgenster” waren nog geheel onbebouwd. Aan Kempkensweg en Huskensweg tot aan het oude gehucht „Husken” stond geen enkele woning. Het gehucht Husken telde toen ter tijde een 15 tal woningen met de groote hoeve „Beersdal”. De „Sittarderweg” vanaf den Meezenbroeker- en Kempkensweg tot aan de Muschemiger „Baak” was nog in 1896, nagenoeg onbewoond. De Ringoven der firma Kotten en Co. was een paar jaren te voren gebouwd. Aan de Muschemiger „Baak” lagen enkele huizen o.a. de leerlooierij van Vijgen. Aan den rechterkant lagen een 4 tal huizen van het kleine gehucht Muschemig, achter boomen verscholen. Maar vanaf dat punt tot aan „de Gracht” onder Heerlerheide was de weg eenzaam en verlaten. De Grasbroekerweg (thans straat) (oude Sittarderweg) „in het Grasbroek geheeten” was een doode weg, waarover het gras groeide. Aan den Meezenbroekerweg tot Palemig „aan gen Baak” lag alleen het oude heerenhuis en de hoeve „Meezenbroek”. In dat heerenhuis (kasteel genaamd) heeft van 1792—1794 (in de Fransche Revolutie) een uit Frankrijk verbannen of uitgeweken bisschop, Mgr. Champion de Ciré, gewoond. Op den Schaesbergerweg vanaf de spoorbrug tot boven „in de streep” onder Schaesberg lagen enkel vooraan het oude Panneschop (thans door verschillende huisgezinnen bewoond) en verderop de groote hoeve „Leenhof”.

Op den Valkenburgerweg (in zijn aanvang bij de Geleenstraat eertijds „Doodleger” genaamd) lag aan den linkerkant, behalve het hoekhuis van den heer Widdershoven, geen enkele woning tot den

Dienst Onderzoekingen
Gemeente Heerlen

zijweg naar Welten (Pijnsweg genaamd). Vandaar tot Kunrade bevond zich alleen een klein complex huizen ter plaatse genaamd „aan het Welterhuisje”. Aan den rechterkant lagen bij de Geleenstraat een paar huizen onder welke de oude kapelanie, de oude dampmolen (thans verbouwd in een technisch bureau) en daarnaast de villa van den heer Max Roosen (thans bewoond door notaris Dolmans), doch vandaar tot aan de groote boerderij „Geleenhof” en verder tot Kunrade lag in 1896 aan dien kant geen enkel huis.

De kom van Heerlen, in de onmiddellijke omgeving der kerk en van kerkplein en Veemarkt, als ook de tegenwoordige Emmastraat, het eerste gedeelte der Akerstraat tot aan den weg naar het hospitaal (toen Putgraaf genoemd), de Geleenstraat tot aan het raadhuis waren goed aan elkaar gebouwd. Maar voor het overige hadden in 1896 de vier hoofdstraten van Heerlen nog een geheel landelijk voorkomen. Geen enkele straat was geheel en regelmatig bebouwd. Huizenrijen wisselden af met boomgaarden en tuinen. Verscheidene poorten aan de huizen wezen aan dat er boerenbedrijf werd uitgeoefend of nog niet lang geleden uitgeoefend was geworden; stoepen vond men slechts voor een enkele woning. In den zomer stonden bijna overal, langs alle huizen banken, waar 's avonds huisgenoten en burens een gezelligen kout hielden. Laurieren en oleanders aan de deuren gaven aan de straten een frisch en gezellig uitzicht. Dit landelijk gebruik duurde tot omstreeks 1905, toen het bij het meer en meer toestromen van vreemde elementen plotseling verdween. Het beste en meest regelmatig bebouwd was de Geleenstraat, waarin enkele voorname huizen met het raadhuis zich bevonden, maar ook in die straat lagen nog open terreinen, tuinen en weilanden tusschen de huizen.

De Geerstraat, die destijds eindigde daar, waar thans de Stationstraat begint en de Willemstraat (Schram) die ophield aan den Meezenbroeker- en Kempkensweg, waren beiden nog grootendeels onbebouwd en hadden zelfs een eenigzins armoedig aanzien. Men zag er slechts een enkel flink huis; voor het overige ouderwetsche huizen en weilanden, grootere en kleinere boerderijtjes. De Akerstraat als zoodanig eindigde aan den Oliemolenweg; verderop heette het „in het veld”. Vanaf den Lindeweg (thans Nobelstraat) tot aan den Oliemolenweg (toen ter tijd een gewone veldweg) was zij nog grootendeels onbebouwd. Aan den linkerkant lagen alleen het kapitale huis van den paardenkoopman Vijgen-Savelberg en het huis van Dr. Piters met schoonen tuin (beide panden later overgegaan aan de Zusters van St. Joseph en „Mariabad” geheeten, later afgebroken en de R.K. Vroedvrouwschool er op gebouwd). Verder lagen er vóór het kerkhof nog een paar kleine huizen en aan gene zijde van het kerkhof lag enkel nog de openbare gemeenteschool. Aan den rechterkant was de Akerstraat ook niet veel meer bebouwd. Ongeveer tegenover het kerkhof heette het „in gen keulever” (koolhoven = groentetuinen) en verderop lagen weilanden. De villa Weyerhorst is omstreeks 1896 gebouwd. Aan den grooten weg naar Aken, vanaf

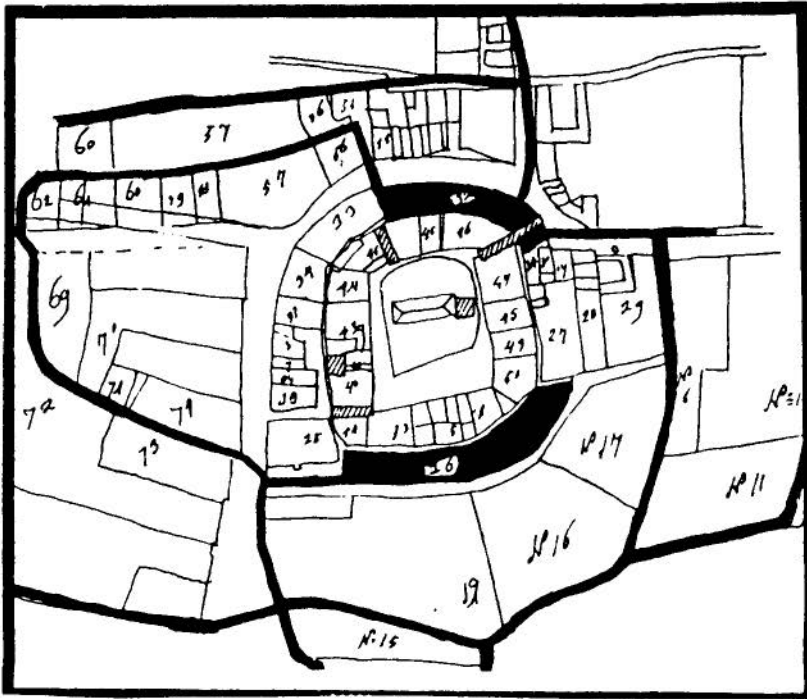

den Oliemolenweg (waaraan toen ter tijde slechts de Oliemolen van Wetzels lag) tot aan „genne Bek” stond enkel ter plaatse „in het veld” genaamd het aanzienlijk huis met boerderij van den paardenhandelaar Hubert Vijgen-Scheelen (thans eigendom der St. Bernardinusstichting). Voor het overige was alles weiland en akker. Zoo was het tegenwoordige Molenbergpark met al zijn wegen weiland, de hoofdweg naar den Kerkraderweg, thans bebouwd, was de vaarweg van de hoeve „Molenberg”. Het geheele complex van honderden woningen boven op den Molenberg was bouwland, langs den Kerkraderweg lag geen enkele woning. Aan den Molenberg lagen geen gebouwen dan de hoeve Molenberg en van de familie Pluijmaekers „in gen Caumer meulen”. (De boerderij Molenberg met weide en landerijen is later aangekocht door de bouwgrondmaatschappij „Tijdig”).

Aan „genne Bek” en den Heesberg tot aan de eerste huizen van het gehucht Heerlerbaan (een paar honderd meter verder dan parochiekerk) lagen gene huizen als alleen de groote boerderij „het nieuwe huis” genaamd toebehoorend aan de familie Schroeder, verder een paar kleine huizen ter plaatse genaamd „aan gen Kook” waar thans de watertoren staat. Overigens was de gehele weg onbebouwd. Ziet daar de topografische toestand van Heerlen in 1896. Heerlerheide en de overige wijken en gehuchten vertoonden dezelfde situatie. Kolonies van arbeiders als Treebeek, Nieuw-Einde, Passart-Nieuwenhagen, Versiliënbosch, Keek, Beersdal, Muschemig, Meezenbroek, Glück-Auf a/d Meezenbroekerweg, Eijkenderveld, Heerlerbaan, Molenberg enz. enz. bestonden niet. In de gehuchten woonden slechts boeren en boerenarbeiders.

Het beeld dat door kapelaan Janssen van Heerlen geschetst wordt, is ons bekend. Een dorp waar het leven kalm zijn gang ging, een landelijke gemeenschap die sterk zal veranderen door de opkomende mijnindustrie. Frans Èrens heeft in zijn verhaal „Provincie” ons hetzelfde beeld geschetst². Welke omvang Heerlen in die tijd had, laat de reeds vaker gepubliceerde kaart van oud-Heerlen rond 1890 zien (samengesteld door van Oppen en Neven). Deze kaart uit 1890 wijkt niet sterk af van de Caarte Figuratief uit 1787³.

Zoals reeds vaker gezegd heeft Heerlen zijn ontstaan aan de kruising van twee belangrijke Romeinse heirwegen te danken. Na het verval van het Romeinse Rijk zal Heerlen verlaten zijn. Wij weten dat niet geheel zeker maar er zijn (tot nu toe) nog geen sporen van menselijke activiteiten gevonden. Slechts één graf uit de Frankische periode is ons bekend⁴. Daarna niets meer, totdat in 1049 paus Leo IX de kerk in Voerendaal komt inwijden⁵. Vanaf dat moment duikt de naam Heerlen weer regelmatig op in de archief-

Caarte figuratief 1787.

stukken. Groot van omvang is de plaats echter nooit geworden, zoals de Caarte Figuratief, de oudste plattegrond van Heerlen, en de ons bekende bevolkingsaantallen aantonen⁶. Ook de Caarte Figuratief laat zien dat er twee hoofdwegen waren die nog steeds het Romeinse tracé volgden. In tegenstelling tot de Romeinse nederzetting die bij het huidige stadhuis en thermenmuseum te situeren is, is de middeleeuwse nederzetting iets naar het oosten verplaatst. Maar evenals de bewoners van het Romeinse Coriovallum waren de middeleeuwse bewoners van Heerlen afhankelijk van het water van de Caumerbeek. Zoals de thermen door deze beek (vermoedelijk) gevoed werden, zo werden de grachten rond het fort zeker door de Caumerbeek van water voorzien.

In de 19de eeuw is Heerlen nog steeds een dorp met misschien iets meer allure dan de overige dorpen in de omgeving. Met uitzondering van Kerkrade telde Heerlen in deze tijd de meeste inwoners in wat later de Oostelijke Mijnstreek zou gaan heten⁷. Wel was hier het telegraafkantoor gevestigd en ook het kantongerecht zetelde te Heerlen. Ook de arts en veearts waren hier aanwezig en niet te vergeten de markt. Dit is de situatie die kapelaan Janssen beschrijft

en die ons Heerlen laat zien vóór de opkomst van de mijnindustrie⁸.

Veel van hetgeen hij noemt, is verdwenen. Met name het centrum heeft een heel ander gezicht gekregen. Straten zijn erbij gekomen of ook verdwenen. Oude huizen die het beeld bepaalden, zijn bijna allemaal afgebroken. Daarom bracht de lezing van de „kroniek” van kapelaan Janssen mij ertoe eens de gebouwen op een rij te zetten die hij in zijn verhaal noemt, en na te gaan wat ermee gebeurd is, voor zover dat mogelijk was.

1. *Boostegetske* vormde de verbindingsweg tussen Wilhelmina-plein en de Geerstraat. De naam zou ontleend zijn aan de familie Boost die daar gewoond had in een huis dat in 1924 eigendom was van de heer Schroeder. Jongeneel noemt in zijn hoofdstuk over straat-, steeg- en huisnamen het huis „Oppen Kamer” als het huis van Boost⁹. Ook J.Th. Janssen vermeldt het en hij weet nog te vertellen dat dit huis in 1932 bij de aanleg van de Dautzenbergstraat gesloopt is¹⁰. De kaart die architect H.H.A. Tummers in 1919 vervaardigde ten behoeve van „Wandelingen in en om Heerlen” van P. Peters laat de exacte loop van dit „getske” zien.

2. *De Bongerd* was een gedempte poel. De Caarte Figuratief laat zien dat de Bongerd een onderdeel was van de grachten rond het middeleeuwse fort en dat de gracht in 1787 nog vol water stond. In de 19de eeuw echter wordt de Bongerd drooggelegd. In 1881 werd de gracht gedeeltelijk gedempt en in 1898 werd het besluit door de gemeenteraad genomen tot volledige demping. Het werk was eind 1900 voltooid¹¹.

3. *Boerderij aan „genne Bek”*. Kapelaan Janssen noemt als bewoner de familie Sogelé; het adresboek voor Heerlen 1922-1923 geeft iets meer informatie en zegt dat J.H. Sogelee, landbouwer, woonde aan de Akerstraat 140. Het pand bestaat nog steeds en het heeft ook nog steeds huisnummer 140. Momenteel is er het planbureau Jongen in gevestigd. De naam is te danken aan de spits toelopende hoek die gevormd wordt door de huidige Bekkerweg en de Akerstraat en die aan een bek doet denken.

4. *Hoeve Morgenster*, afgebroken na 1965. Zij was pas gesticht in 1868 als afsplitsing van de boerderij Prickenis. Zij lag ten oosten daarvan (zie kaart in Het Land van Herle 1984, blz. 30) en heeft wellicht daarom de naam Morgenster gekregen. Ten zuiden van de spoorlijn Heerlen-Maastricht ontstond later een mijnwerkerskolonie die de naam Morgenster ontleende aan de boerderij (zie kaart Tummers 1919).

5. *Hoeve Beersdal* was een leen van Schinnen en van Valkenburg en wordt reeds in de 14de eeuw vermeld. Het pand bestaat nog steeds en is in zijn huidige vorm grotendeels in de 19de eeuw te dateren. Het woonhuis uit circa 1700 is kort na de oorlog afgebroken.

6. *Ringoven der firma Koten en Co* zou enkele jaren voor 1896 gebouwd zijn. Dit kan correct zijn want op 17 mei 1892 wordt er een

hinderwetsvergunning verleend voor de ringoven met stoommachines op het perceel, genaamd Hoenderzak aan de Meezenbroekerweg. De vergunning wordt verleend aan de firma Beckers-Koten. Eind zestiger jaren is het bedrijf naar Nuth verplaatst.

7. *Leerlooierij van Vijgen*. Volgens het Adresboek voor Heerlen 1922-1923 woonde een P.J. Vijgen op de Sittarderweg 153 en was hij leerlooier van beroep.

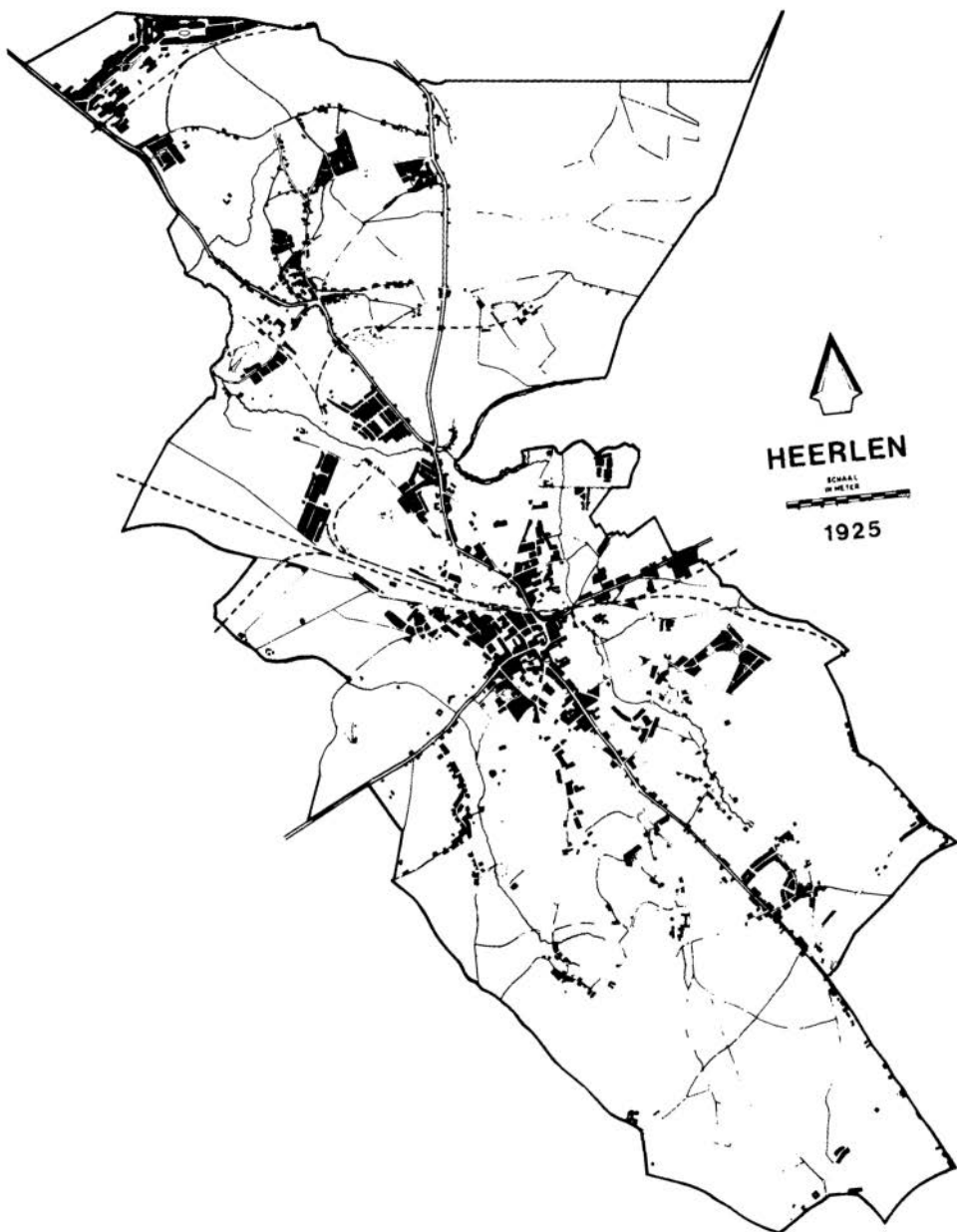
8. *Herenhuis en hoeve Meezenbroek*. De naam komt reeds in 1371 voor als een zekere Scheiffart van Muysenbroeck aan de zijde van Brabant meestrijdt in de slag bij Baesweiler. Het huis (soms ook kasteel genaamd) is in 1935 geheel gesloopt; bij de reconstructie van het gebied en de aanleg van visvijvers in 1977 zijn de fundamenten blootgelegd en opgenomen in het plantsoen. De hoeve is na 1956 gesloopt; alleen het poortgebouw met het wapen van de familie Burette en het jaartal 1660 is bewaard gebleven.

9. *Panneschop*, panneshop, een pannenschuur. De naam suggereert dat er een pannebakkerij geweest is. Dat is inderdaad het geval geweest maar wel op het aangrenzende terrein. De panneshop zelf was een houtzagerij, in 1870 begonnen door Willem Claassen. Later is dit fabrieksgebouw verbouwd tot woonhuis voor verscheidene gezinnen —zo was de situatie in 1924— en „enkele jaren geleden door de gemeente aangekocht en gesloopt¹²”.

10. *Hoeve Leenhof*, leenroerig aan het Leenhof Valkenburg. Deze hoeve was het enige deel van de goederen van de heren van Schaesberg dat leenroerig was. Aan dat feit zou zij ook haar naam te danken hebben. Ook de namen Intleen en Ingenleen komen voor. De hoeve ligt overigens op het grondgebied van de gemeente Landgraaf.

11. *Hoekhuis van de heer Widdershoven*. Men zou geneigd zijn hier zonder meer aan te nemen dat het gaat om de nog bestaande villa Coriovallum. Echter de bouwvergunning voor dat pand is gedateerd 15 mei 1925 en aannemen dat de bouwvergunning eerst in 1925 verleend is en dat het huis reeds in 1896 bestond, is al te dol. De oplossing voor dit probleem wordt geleverd door het archeologisch dossier in het Thermenmuseum over de villa Coriovallum. Inderdaad is villa Coriovallum pas in 1925 gebouwd en de toenmalige archivaris P. Peters heeft niet alleen foto's laten maken van de bouwput maar ook een situatietekening gemaakt. (Vanwege de vele Romeinse vondsten had hij bijzondere belangstelling voor deze plek in Heerlen en ook weer vanwege deze vele Romeinse vondsten kreeg de villa de naam Coriovallum.) Uit de situatietekening blijkt dat villa Coriovallum als het ware in de achtertuin gebouwd is van een bestaand pand dat op de hoek Valkenburgerweg-Kruisstraat lag en dat met zijn rooilijn gelijk lag met de andere huizen in de Valkenburgerweg. Ook het reeds eerder vermelde adresboek voor Heerlen 1922-1924 laat zien dat M.W.A. Widdershoven woonde op de Valkenburgerweg 1.

12. *De oude dampmolen*. Hiermee is een graanmolen bedoeld die

Dienst Onderzoekingen
Gemeente Heerlen

aangedreven werd door stoom. Er zijn twee van deze molens vlak bij elkaar geweest. De oudste — dat is diegene die kapelaan Janssen noemt — werd in 1857 opgericht door Victor Roosen en Hubert Jaegers. Of de compagnons ruzie gekregen hebben, is niet bekend; feit is dat in 1859 Jaegers alleen als eigenaar genoemd wordt en ook is het een feit dat in 1864 Roosen een nieuwe stoommolen oprichtte op de hoek Geleenstraat-Kruisstraat, waar later het confectie-atelier P. Schunck in gevestigd werd. Dit gebouw is overigens rond 1966 afgebroken. De stoommolen aan de Valkenburgerweg heeft gefunctioneerd tot 1882; daarna zou er een sigarenfabriek in gevestigd zijn geweest die later tot woonhuizen werd verbouwd. In 1958 bevond zich — in een gedeelte daarvan — een Fordgarage¹³.

13. *Villa M. Roosen*. Naast de stoommolen lag de villa Roosen. Volgens kapelaan Janssen was in 1924 in de oude stoommolen een technisch bureau gehuisvest. Dit kan alleen maar het Algemeen Technisch Installatiebureau (A.T.I.B.) geweest zijn dat volgens het Adresboek voor Heerlen 1922—1923 aan de Valkenburgerweg 18 lag. Daarnaast lag immers de villa Roosen, in 1924 bewoond door Notaris J.W. Dolmans en volgens het adresboek wonend op huisnummer 24. De huisnummers 20 en 22 zijn volgens het adresboek blijkbaar niet uitgegeven. Notaris Dolmans woonde en werkte op nummer 24; later heeft hij zijn kantoor verplaatst naar nummer 19, waar nu het notariskantoor Janssens en Gehlen is¹⁴. Zijn woonhuis is afgebroken; momenteel is de garage Canton-Reiss daar ter plekke¹⁵.

14. *Geleenhof*. In 1742 wordt het goed verkocht aan de familie van der Heyden-Belderbusch van kasteel Terworm en sedertdien ondergaat de hof dezelfde lotgevallen als het landgoed Terworm.

15. *Panden Vijgen-Savelberg en pand Dr. Pijters, Akerstraat*. Zoals kapelaan Janssen reeds vermeldt, zijn die panden afgebroken bij de bouw van de Vroedvrouwschool. Op 12 november 1910 werd door de gemeenteraad besloten een jaarlijks subsidie van f. 2.000,— toe te kennen aan de op te richten Vroedvrouwschool. Als vestigingsplaats werd het terrein gekozen waar het Mariabad stond, dat in 1911 (of 1912) gesloopt werd om plaats te maken voor school en directeurswoning. De school is overigens niet lang daar gebleven; in 1923 verhuisde men naar het gebouw aan de Zandweg.

16. *Villa Weyerhorst* zou omstreeks 1896 gebouwd zijn. Hier moet de kapelaan gecorrigeerd worden. Villa Weyerhorst is eerst in 1899 gebouwd. Karel Weyerhorst heeft bij gelegenheid van de eerste steenlegging op 21 maart 1899 eigenhandig een perkamenten rol gemaakt die bij de afbraak van de villa vlak na de oorlog werd teruggevonden. In 1965 werd het stuk aan de toenmalige Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst geschonken en sindsdien maakt het deel uit van de collecties van het museum¹⁶.

17. *Huis met boerderij Vijgen-Scheelen, Akerstraat*. Huize 't Veld zoals dit pand ook genoemd werd, was in 1833 door de paarden-

koopman Hubert Arnold Vijgen gebouwd. In 1911 werd het huis verkocht aan de paters Franciscanen voor de bouw van de R.K. Hogere Burgerschool, later Bernardinuscollege geheten. Aanvankelijk hebben zij het terrein nog niet nodig gehad; pas in 1960 moest huize 't Veld worden afgebroken in verband met de uitbreiding van het Bernardinuscollege (de huidige gymzalen en gymnasiumafdeling)¹⁷.

18. *Hoeve Molenberg*. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw is de geschiedenis van deze hoeve bekend. Zij heeft nogal veel verschillende eigenaren gehad, die ieder hun stempel op het gebouw gedrukt hebben. Er zijn althans vele sporen van verbouwing zichtbaar, waarvan een heel ongelukkige de verbouwing van de schuur tot noodkerk voor de parochie Molenberg in onze eeuw is geweest.

19. *Caumermolen*. Reeds in 1371 genoemd als banmolen waar de bewoners van een bepaald gebied verplicht waren hun graan te laten malen. Het huidige complex is grotendeels uit baksteen opgetrokken; de jaarankers 1787 wijzen op een herbouw in dat jaar. Dankzij een restauratie in 1970 is het gebouw behouden gebleven.

20. *„Het nieuwe huis” van de familie Schroeder, Heerlerbaan*. Deze boerderij is in de tweede helft van de 17de eeuw gesticht vanuit Vruschemig en kreeg de naam van „nieuwe huis”. Zij ligt in de huidige Nieuwhuisstraat die haar naam dankt aan deze boerderij. Kapelaan Janssen schrijft dat in 1896 de boerderij eigendom was van de familie Schroeder. In de tijd dat kapelaan Janssen dit schreef woonde de eigenaar L.J.M.X. Schroeder op Vruschemig 1, volgens het Adresboek van Heerlen 1922-1923.

Concluderend kunnen wij stellen dat kapelaan Janssen een zeer betrouwbare auteur is, die alleen bij de villa Weyerhorst slechts enkele jaren ernaast zat. Even goed kunnen we concluderen dat nog slechts weinig is overgebleven van de gebouwen die hij beschrijft, waarbij opvallend is hoeveel er gesloopt is in de zestiger jaren. Te snel is daarbij het criterium gehanteerd van economische haalbaarheid en/of onhaalbaarheid, zonder dat men oog had voor het woon- en leefklimaat.

J. Jamar

De auteur wenst de heren R. Braad, Alb. Corten en F. Peeters te danken voor hun hulp en waardevolle adviezen.

NOTEN

1. N. Eussen en J. Jamar, Inventaris van het archief van de St. Pancratiuskerk, Heerlen 1620-1924, Heerlen 1976.
In het gemeentearchief bevindt zich een kopie van deze kroniek. Het origineel is nog steeds op de pastorie.
2. Frans Erens, Provincie. In: Dansen en Rhythmen, eerste druk.
„Koeien trekken log voorbij in het gewirwar van hun pooten, die in 't gestof verdwijnen en zij vlekken door hun rompen de grijze straat met witte, roode en zwarte kleuren.
Dames in katoenen zomerklere, witte, roode gele kleeren sleeppen 't stof met hun japonnen en op den wegen en in de deuren gaan de witte strooie hoeden van de heeren en de petten van de boeren af met een wip of breedten zwaai.
In de verte oefent de fanfare voor het aanstaande zondagmiddagfeest.
Heerlen rust in 't avondlicht'.
3. In het verleden werd deze kaart altijd in de zestiger jaren van de 18de eeuw gedateerd, omdat in de beschrijving het jaartal 176.. nog leesbaar zou zijn. Inmiddels is duidelijk geworden dat die 6 in latere tijd geschreven is (handschrift en inkt komen niet overeen met de rest van de tekst).
Uit de gemeenteraadsnotulen van Heerlen van 30 september 1835 blijkt heel duidelijk dat de kaart in 1787 gedateerd moet worden.
4. J. Habets, Notice sur quelques objets funéraires d'origine franque, trouvés à Heerlen, PSHAL 1867, blz. 471-480.
5. Zie daarvoor: L.E.M.A. van Hommerich, Het oude Voerendaal in het Land van Herle, LvH 1974, blz. 54-79.
6. Zie daarvoor de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van de Pancratiusparochie.
7. Zie: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (= Jaarboek Sociaal Historisch Centrum), deel 1, 1955, blz. 51.
8. Welke gevolgen de mijnindustrie gehad heeft voor de ontwikkeling van de plaats, blijkt heel duidelijk uit de twee plattegronden van Heerlen die de dienst Onderzoekingen van de gemeente Heerlen vervaardigde en die de situatie uit 1896, resp. 1925 laten zien.
9. J. Jongeneel, Dorpsspraak van Heerle, Heerlen 1884, blz. 110.
10. J.Th. Janssen, Wegen en woningen in oud-Heerlen, LvH 1954, blz. 104.
11. Archiefdienst gemeente Heerlen, Archief van de gemeente Heerlen 1814—1918. Gemeenteraadsnotulen van 15 mei 1881, 14 juni 1881 en 23 december 1898. Zie ook collectie J.H.N. Bollen, Bongerdwaterpoel.
12. Zie W. Lindelauf, Oud-Heerlen, het „Pannesjop”, LvH 1957, blz. 109-111.
13. W. Lindelauf, Oud-Heerlen, de stoommeelmolens, LvH 1958, blz. 71-75. Heerlen in oude ansichten, blz. 12.
14. Zie Adresboek voor Heerlen 1933.
15. Voor een foto van de villa Roosen zie: Heerlen, van dorp tot stad, blz. 49.
16. Eussen, Stichting en Sichter van de Limburger Koerier te Heerlen, LvH 1971, blz. 20.
17. J. Crott, Tussen Pasen en Nieuwjaar. Genealogie van het geslacht Vijgen, Heerlen 1978, blz. 104.

Frans Erens, zijn afstamming en geboortehuis

Frans Erens was de oudste zoon van het echtpaar Hendrik Joseph Erens en Helena Bartholina Menten. Hij was geboren in 1857 en bracht zijn kinderjaren door op de ouderlijke boerderij „De Kamp”, waar hij een degelijke katholieke opvoeding kreeg. Over zijn jeugdjaren geeft hij in „Vervlogen Jaren” een kostelijke beschrijving. Hij toont ons het leven op een Limburgse boerderij, waar de knechten nog bij de paarden sliepen en manusjes-van-alles waren, die voor hun bazen alle gewenste opdrachten zonder morren of klagen vervulden. Hij vertelt over de bijgelovigheid van de dorpsbewoners, die 's nachts niet naar buiten durfden te gaan uit vrees door de duivel gegrepen te worden. Hij schildert ons allerlei oude, vergeten gebuiken, zoals „d'r kroehtwusj”, het koningsvogelschieten, de kermis met zijn vele vlaas en laat ons op zijn wandelingen genieten van het vele moois dat er toen nog in de ongerepte natuur te vinden was.

Ook het maatschappelijke leven van die dagen krijgt ruime aandacht. Van de plaatselijke toestanden, het reizen per trein en het gebruik van de moedertaal weet hij ons in realistische bewoordingen een duidelijk beeld te geven¹. Het dialect bleef hij steeds een warm hart toedragen. Toen hij in later dagen elders in Nederland vertoefde om welke Hollandse rol ook maar te vervullen, bleef hij steeds Limburger. Hijzelf getuigde: „Ik ben een plant, geteeld ver van Holland in het Zuiden van Limburg, dicht bij de Duitse grens. Mijn ouders en mijn voorouders waren uit hetzelfde land en evenals mijn dorpsgenoten deed de klank van het Hollandsch mij eerder weëig aan dan nobel en beschaafd².”

François Erens, zoals hij door velen genoemd werd wegens zijn voorkeur en kennis van de Franse taal en letteren, is in zijn leven vele malen verhuisd maar telkens zien we hem voor kortere of langere tijd terugkeren naar zijn geboortestreek, waar hij zich kon uiten in zijn moedertaal en zich in stilte kon terugtrekken. Hij vertoefde er graag te midden van oudere mijnwerkers om van hun zegswijzen te genieten. Zelf spoorde hij vriend en kennis aan zijn geboortetaal niet te verwaarlozen. Tot zijn 14-jarig neefje placht hij te zeggen: „Jungsjke, kal toch plat”.

Ook na zijn huwelijk in 1906 met Sophia Bouvry bleef hij heen en weer reizen. Eerst in 1927 vond hij eindelijk een vaste woonplaats. Hij trok zich toen terug in Houthem op de uit 1721 daterende Sint-Maartenshof, waar hij zijn memoires schreef. Hij overleed er op 5 december 1935 en werd vier dagen later bijgezet in het familiegraf in zijn geboorteplaats Schaesberg.

Over de herkomst van de familie Erens is weinig met zekerheid bekend. Een familiewapen Erens laat ons een schild zien, waarin

diagonaal leeuweriken en Franse lelies staan afgebeeld. Misschien wijzen de laatste op een Franse herkomst. In de Duitse grensstreek, o.a. in Ubach en Merkstejn, vinden we reeds in het begin van de 17de eeuw een familie Erens. Hun nazaten komen we in de 18de en 19de eeuw ook tegen in Waubach en Nieuwenhagen maar een verwantschap met de Erensen van hoeve „De Kamp” is tot nu toe niet gebleken.

Als stamvader van de laatstgenoemde familie Erens duikt in het begin van de 18de eeuw een zekere Nicolaas Erens op, geboren omstreeks 1680. Hij huwde in 1717 in de kerk te Heerlen Maria Vanderheijden, een jongedochter uit het Nieuwenhaagse territorium, dat toentertijd zowel kerkelijk als wereldlijk tot Heerlen behoorde³. Het echtpaar vestigde zich in de buurtschap „De Schans”, waar de ouders van de bruid diverse bezittingen hadden.

Uit hun huwelijk werden zes kinderen geboren, van wie de derde telg, Johannes, het koopmansbedrijf van zijn schoonvader voortzette, een beroep dat alom bekend was bij de bewoners van Onderst-Nieuwenhagen. Voor zijn handelszaken trok hij o.a. naar Krefeld, Brey, Duisburg en Keulen en ook zien we hem zaken doen met compagnons in Hasselt en zelfs in Antwerpen. Uit Duitsland haalde hij fruit, voornamelijk citroenen, en uit het Belgische gebied koloniale waren.

Johannes Erens was geboren in 1726. Op bijna dertigjarige leeftijd huwde hij een vijf jaar jonger buurmeisje, Anna Maria Raedemaekers. Zij bracht niet alleen een vrij rijke bruidsschat mee maar was tevens een trouwe metgezellin op zijn vele handelsreizen naar het buitenland. Bezien we de uiteenliggende geboorteaartallen van hun kinderen, dan wettigt dat wel eens het vermoeden, dat verschillende van zijn kinderen elders geboren zijn en wel op een of meer pleisterplaatsen van de handel.

Van de levensloop van het echtpaar en hun zakenleven zijn nauwelijks gegevens bekend. Men ontmoet hen sporadisch in de voorhanden zijnde akten, een enkele maal om geld op te nemen bij renteniers of geldschietters om hun koopwaren te betalen, een andere keer bij de verkoop van grondeigendom, waarbij de ontvangen gelden weer voor handelsdoeleinden gebruikt werden. De Nieuwenhagers van „De Schans” zat de handelsgeest in het bloed. Waren zij niet in veel gevallen de grondleggers van de ons bekende handelshuizen en fabrieken als: Van den Berg/Jurgens, Maussen, Valckenberg, Kochs, Plum en zijdelings van C.&A.? Hun bakermat was het Nieuwenhaags-Groenstraats grondgebied met als centrum „De Schans” of „Aggen Ing”, zoals het in de terminologie ter plaatse heet.

Maar de oude handelsweg over Onderst-Nieuwenhagen was in die dagen reeds lang in onbruik geraakt. Het „hoofdverkeer” volgde de belangrijkste verbinding van Heerlen naar Geilenkirchen over de heide (Nieuwenhagerheide) en het was dus begrijpelijk dat de voortvarende handelsman Johannes Erens uitzag naar een geschikter

Frans Erens, gefotografeerd door Willem Witsen (± 1892).

woning voor zijn bedrijf. Hij mocht het echter niet meer beleven. Zijn zoon Jan Pieter zou die kans benutten. Vader Johannes Erens overleed in 1795, zijn vrouw volgde hem bijna zes jaar later in de dood.

Op de plaats van de latere hoeve „De Kamp” had zich omstreeks 1780 een zekere Peter Schreck gevestigd. Hij was een „Oost-Indiëganger”, die in de Verre Oost zijn beste jaren had beleefd en na zijn terugkeer met het erfdeel van zijn echtgenote op de Kamp een huis had laten bouwen, waar hij meende van een rustige dag te kunnen genieten. Zijn vrouw was een geboren Menten of Menckten, afkomstig uit het land of de bank Heerlen. Het paar leidde een teruggetrokken leven. Hij was afkomstig uit de Zaanstreek en hun gewoonten om in de namiddaguren, gezeten voor het huis, thee te drinken, wekte enig opzien in het dorp: zoiets was men hier niet gewend. Weinig anders is er over het echtpaar bekend. „Ook navraag bij oudere inwoners van Nieuwenhagen leverden niet meer gegevens op”, aldus Frans Erens⁴. Hun vreedzame jaren van retraite duurden tot omstreeks de eeuwwisseling. Toen bleken de Indische centjes niet meer toereikend te zijn om het huis te beheren en als eigenaars te bewonen. Zij zochten een koper voor hun bezit en wilden hun laatste levensdagen in een huurhuis doorbrengen.

Als gelukkige koper meldde zich Jan Pieter Erens. Hij was de jongste teld van het echtpaar Erens-Raedemaekers en geboren in 1778 op „De Schans”. Zijn schoonouders Borghans-Chorus, woonachtig op de Kamp, hadden hem gewezen op de gunstige plek voor een nieuwbouw van zijn bedrijf. Na de koop liet Jan Pieter aan de westzijde een puthuis bouwen en aan de oostzijde verrees een boerderij. Zo ontstond er een ruim complex, een gesloten, typisch Zuidlimburgse boerenhoeve, waar de verkopers in een deel van de achterbouw tot aan hun dood, respectievelijk in 1804 en 1808, een tehuis vonden⁵.

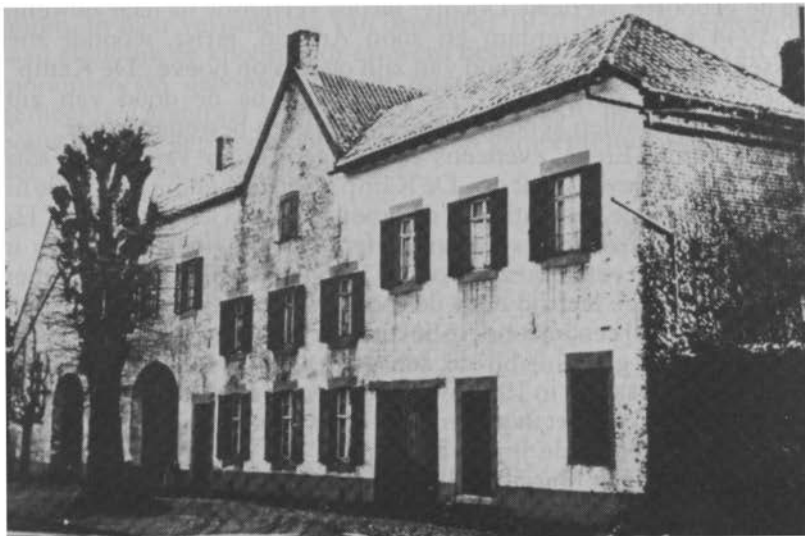
Jan Pieter — hij gaf bij zijn huwelijk in 1808 als beroep op „épicier” of kruidenier — liet het bouwjaar van het nieuwe huis vereeuwigen door boven de grote inrijpoort de ankerletters „1810” aan te brengen. Het minuutplan 1842 van de gemeente Schaesberg laat ons nog het grondplan van deze bouw zien. Omstreeks 1856 liet zoon Hendrik Joseph een verdere verandering aanbrengen, waardoor het geheel meer het aanzien kreeg van een herenhuis. Op de kadastrale kaart van circa 1910 is deze wijziging duidelijk aangegeven, evenals de begroeide omgeving met de poelen en de heggen, waarvan Frans Erens in zijn boeken gewag maakt. Met een zeker respect keken de dorpsbewoners tegen het statig grote huis op. In de volksmond werden de beide laatste eigenaars van hoeve „De Kamp” betiteld met „het Heerke”.

Blijkens de geboorteakten der kinderen betrok het echtpaar Erens-Borghans huize „De Kamp” in 1811⁶. Uit hun huwelijk werden acht kinderen geboren, van wie de oudste, Hendrik Joseph, na de dood van

de vader in 1836, het boeren — c.q. koopmansbedrijf — voortzette, onder supervisie van zijn moeder, die haar man 31 jaar overleefde. Frans Erens, de schrijver van „Vervlogen Jaren” was bijna tien jaar toen zij overleed. Hij had zijn grootmoeder nog goed gekend. „Zij was een oude vrouw, die altijd in een leuningstoel zat, het Handelsblad lezende en de Echo der Gegenwart uit Aken. Dat zij het Handelsblad las, was in onze streek iets bijzonders, want niemand kende in die tijd genoeg Hollandsch om een courant in die taal te lezen. De beschaafde mensen spraken Fransch of Duitsch en ook uitten zij zich in het plat, dat bij ons een Duitsch plat was⁷.”

Hendrik Joseph Erens, de stamhouder op hoeve „De Kamp”, huwde in 1856 te Roermond Helena Bartolina Menten, een zus van de later zo bekende deken van Maastricht. In het maatschappelijke leven van Schaesberg speelde de heer Erens een grote rol; nagenoeg 40 jaar was hij raadslid en wethouder. Uit zijn huwelijk werden maar liefst tien kinderen geboren, van wie er geen als zuigeling stierf, hetgeen voor die tijd wel een opmerkelijk feit genoemd mag worden.

De familieleden Erens behoorden toen reeds tot de notabelen van het dorp. In de kerk bezaten zij een „koortje” van waar zij de eredienst konden volgen en na hun dood werden zij bijgezet in een familiegraf, waaraan de grafsteen tegen de kerkmuur nog steeds herinnert. De bezittingen van de familie waren intussen vrij uitgebreid geworden. De Overstehof te Schaesberg en huize Meezenbroek behoorden er onder andere toe.

Huize „De Kamp” te Schaesberg. Afgebroken in 1970.

Nog een andere persoon uit deze generatie verdient onze aandacht en wel Frans Joseph, de peetoom van de Tachtiger, aan wie hij zulke dierbare herinneringen had. Van 1850 tot 1876 was hij kapelaan, daarna tot 1889 pastoor te Waubach, waar hij in 1878 de nieuwe kerk liet bouwen, die door zijn neef als een „aftreksel der gotiek” werd beschouwd. Ook was hij de stichter van een zusterklooster met school en bejaardentehuis, die hij alle grotendeels uit eigen middelen bekostigde. Zijn kort emeritaat genoot hij te Rimborg, waar hij op 3 mei 1890 overleed. Zijn „Grabdenkmal” op het kerkhof is in de jaren zeventig helaas verdwenen.

In zijn vakantietijd kwam de jonge Frans vaak bij zijn heerom op bezoek. Hij had grote bewondering voor de kennis en de verteltrant van de kapelaan. In zijn woning aan de Kerkberg te Waubach deed de latere schrijver ook zijn indrukken op voor zijn verhaal „De Conferentie”. Meer dan eens was hij aanwezig geweest bij een of andere feestelijke bijeenkomst, waarbij diverse geestelijken uit de buurt te gast waren. Een nicht van zijn grootmoeder was huishoudster bij de priesterroom en ook dat droeg er toe bij dat zijn bezoeken te Waubach meer dan welkom waren⁸.

De laatste bewoner van huize „De Kamp” was Joseph Erens, een jongere broer van de schrijver. Hij was een industrieel die jarenlang in het voormalige Nederlands Oost-Indië was geweest, waar hij een groot aandeel had gehad in de petroleumwinning op Oost-Borneo. Na zijn terugkeer in Schaesberg was hij enkele jaren raadslid en maakte zich verder ook op andere terreinen verdienstelijk voor de plaatselijke gemeenschap. Hij was in 1920 te Nijmegen gehuwd met Jacoba Lucas, die hem drie kinderen schonk, van wie de jongste kort na de geboorte overleed. Dochter Jacoba verhuisde na haar huwelijk in 1944 naar Amsterdam en zoon Antoon, jurist, woonde met tussenpozen tot aan de dood van zijn ouders op hoeve „De Kamp”. Joseph Erens overleed in 1954, zes jaar na de dood van zijn echtgenote. Nadien kende het herenhuis geen bewoners meer.

Ook Emile Erens, eveneens een jongere broer van Frans, aanschouwde het levenslicht op „De Kamp”. Letterkundig behoorde hij tot een volgende generatie, tot de groep van de „Gemeenschap”. Hij was een van onze grootste hagiografen. Het religieuze element in zijn oeuvre zou versterkt zijn door de wonderbaarlijke genezing, toen hij op tienjarige leeftijd door de artsen was opgegeven. Zijn leven lang behield hij een bijzondere devotie tot het Leenderkapelletje. Op doktersadvies ging hij bij de zee wonen, op het „Oude Slot” in Heemstede, waar hij in 1951 overleed. Net als zijn beroemdere broer vergat ook hij in het noorden des lands zijn geboortegrond niet. Regelmatig vertoefde hij te Schaesberg om het „Sjeeter plat” te horen en naar het Mariakapelletje te gaan.

In 1949 vatte men het plan op de herinnering aan de beide prominente leden van het geslacht Erens levend te houden door het aanbrengen van een gedenksteen boven de huisingang. Naar een

schets van ir. J. Beersma vervaardigde beeldhouwer Eijmael uit Maastricht de eenvoudige steen met opschrift: „Geboortehuis van Frans Erens ★ 23-7-1857 + 5-12-1935 en Emile Erens ★ 27-4-1865 + 16-4-1951.” Bij de onthulling van de steen was ook de weduwe van Frans Erens aanwezig. Zij was niet alleen door familiebanden met de beide schrijvers verbonden, maar zij heeft ook — door de uitgave van nagelaten werk — deel gehad in de zorg voor het oeuvre van haar man. Een bijzonder cachet kreeg de onthulling door de aanwezigheid van de helaas te vroeg overleden schrijver Godfried Bomans.

Na het vertrek van de laatste bewoner bleef de hoeve onbewoond. Met de bijbehorende grond geraakte het monumentale pand in handen van de gemeente Schaesberg, die er aanvankelijk allerlei plannen mee had, die echter op niets uitliepen, mede veroorzaakt door hoge restauratiekosten en het uitblijven van een rijkssubsidie. In 1961 was het reeds een bouwval geworden. De omwonenden achtten het toen raadzaam de gedenksteen weg te halen. In zo'n ruïneus gebouw was hij een aanfluiting als herinnering aan de illustere dorpsgenoten. Men noemde het gebouw een gevaarlijk speelhol voor de jeugd. Toen het korte tijd later werd afgevoerd van de lijst van Monumentenzorg, lieten velen blijken dat het pand alleen nog maar in aanmerking zou komen om afgebroken te worden. Enkelen probeerden het nog te redden door in alle haast een of andere bestemming voor het historische gebouw te vinden. Alles scheen echter tevergeefs te zijn.

Hernieuwde pogingen om rijkssubsidie te bemachtigen leverden ook dit keer geen resultaat op en de enkele geïnteresseerde kopers voor het gebouw lieten na lang wachten ook niets meer van zich horen. In haar vergadering van december 1970 hakte de gemeenteraad eindelijk de knoop door en werd besloten tot de sloop van het monumentale gebouw⁹. Na de totstandkoming van de nieuwe gemeente Landgraaf werd de grondoppervlakte bestemd voor de bouw van het geplande politiebureau en gemeentehuis, waarmee in het voorjaar van 1985 gestart werd.

H.M.H. Goossens.

NOTEN

1. Frans Erens, Vervlogen jaren, Den Haag 1938, blz. 20-30.
2. Frans Erens, a.w., blz. 30.
3. AGH, DHO-registers St. Pancratiusparochie te Heerlen.
4. Frans Erens, a.w., blz. 1-2.
5. Idem, blz. 9.
6. Bevolkingsregisters Gemeente Schaesberg.
7. Frans Erens, a.w., blz. 7.
8. Idem, blz. 38.
9. Limburgs Dagblad, 12 september 1970.

De Sint Pancratiuskerk te Heerlen in Cahier no. 12 van P. Peters

Inleiding

Bij het schrijven van het gidsje van de Sint Pancratiuskerk te Heerlen kwam ik tot de verrassende ontdekking dat er nauwelijks onderzoek was gedaan naar deze kerkruimte¹. Bij de weinige studies die er voorhanden zijn, gaat het óf om zeer globale beschrijvingen die sterk op elkaar leunen, óf om kroniekachtige studies over Heerlens (kerkelijke) verleden².

In het Jaarboek voor Liturgie-wetenschap trachtte ik onlangs een zo coherent mogelijk beeld te schetsen van de ontwikkeling van de Pancratiuskerk op basis van de nu ter beschikking staande gegevens³. Dit beeld blijkt slechts in beperkte mate scherp te kunnen worden gesteld en het is duidelijk dat vele bronnen nog aangeboord zullen moeten worden⁴.

De vele leemten en vragen spitsen zich geenszins toe tot één bepaalde periode; nee, elke ontwikkelingsperiode van de kerk is tot op zekere hoogte in een waas van vragen en onzekerheden gehuld. Dat geldt voor de periode vóór de 12de eeuw (Romeinse bebouwing onder of bij de kerk? templum? Andreaskapel?), maar ook voor de meer nabije geschiedenis vanaf de 19de eeuw; tot voor kort verdwenen er interieuronderdelen ongedocumenteerd.

Dit artikel wil nu een kleine nieuwe bron presenteren waarop ik bij toeval stuitte. In de dossiers opgravingsdocumentatie van het Thermenmuseum trof ik delen aan van een cahier van P. Peters die betrekking hebben op de Pancratiuskerk. Deze bron lijkt mij nu belangrijk genoeg om een presentatie op hoofdzaken ervan te rechtvaardigen. Ik koos daarbij een strikte scheiding tussen de presentatie van het materiaal en de interpretatie ervan. In dit artikel ligt het zwaartepunt op de beschrijvende fase van onderzoek, op een zo nauwkeurig mogelijk aanbieden van het materiaal. In een volgende fase dient de interpretatie en waardering aan de orde te komen.

Wie was P. Peters?

Pieter Jozef Martin Peters (15 okt. 1850—7 jan. 1940)⁵ werd geboren te Heerlen, volgde de onderwijzersopleiding te Rolduc (akte behaald in 1884) en ontving direkt na zijn opleiding een benoeming in het Openbaar Lager Onderwijs te Heerlen. Na hier 38 jaar werkzaam geweest te zijn, kreeg hij in 1922 de titel van Stadsarchivaris en Beheerder der gemeentelijke verzamelingen. Deze nieuwe functie was voorbereid door een gemeentelijke commissie waarvan Peters zelf secretaris was⁶. De commissie onderzocht of de verzamelingen

in Heerlen bijeengebracht konden worden, waarbij G. Grootjans en P. Peters vooral het zwaartepunt op het Romeinse verleden wilden leggen. Peters was op historisch en met name op archeologisch gebied een autodidakt die zich in de loop der jaren vooral door het samenstellen van een verzameling Romeinse oudheden had geprofileerd. Wanneer in 1927 door bezuinigingen ontslag voor Peters dreigt, wordt er, wanneer blijkt dat het grootste gedeelte van de gemeentelijke verzameling oudheden alsmede van de bibliotheek persoonlijk eigendom van Peters is, een overeenkomst gesloten waarbij Peters zijn kollektie inclusief bibliotheek overdraagt aan de gemeente en zijn rechtspositie tot aan zijn overlijden wordt gegarandeerd. Aldus is Peters te beschouwen als de voorganger en wegbereider van L. van Hommerich die in 1937 in dienst treedt als gemeente-archivaris. Van Hommerich kan door de genoemde overeenkomst pas na de dood van Peters in vaste dienst komen (1942 met terugwerkende kracht tot 1940) en krijgt ook dan pas tevens de titel van conservator van het gemeentelijk oudheidkundig museum.

Peters was in menig opzicht een markant figuur. Een zinsnede van C. Raedts laat achter de zorgvuldig gekozen bewoordingen toch onmiskenbaar contouren oplechten van de persoon van Peters: „*Hij was een aparte figuur, zeer erudiet, maar anderzijds een populaire markante figuur in het Heerlense uitgaansleven der twintiger jaren. Legendarische figuren van een slag dat is uitgestorven, coryfeeën die de stam- en kaarttafels der bruine café's bevolkten*”.⁷ Op eigen wijze verzamelde en bestudeerde Peters Heerlens verleden waarbij het accent lag op archeologische vondsten. Er kon geen schop in en rond Heerlen de grond ingaan, of hij was erbij; en op alles waarop maar geschreven kon worden maakte hij aantekeningen die hij thematisch ordende in kleine cahiers. Hij korrespondeerde met vele vakgenoten, zoals de Leidse hoogleraar J. Holwerda en rijksarchivaris W. Goossens. Vanaf 1919 publiceerde hij regelmatig zijn vondsten⁸. De schriftjes met allerlei aantekeningen, knipsels, schetsjes werden later uit elkaar gehaald en al naargelang het thema over het gemeente-archief verspreid. Zo kwam cahier No. 12 dat handelt over de Pancratiuskerk (gedeeltelijk?) in losse bladen terecht in de dossiers opgravingsdocumentatie van het Thermenmuseum in de map „Pancratiuskerk, vondsten diversen”.

Cahier No. 12 van P. Peters

Het cahier (16,5 x 21 cm.) bevat divers materiaal aangaande de kerk uit de periode 1901—1904 en 1910. Omdat het onmogelijk was om de oorspronkelijke omvang en volgorde van het schriftje te reconstrueren, heb ik het aangetroffen materiaal uiteen laten vallen in twee delen en doorlopend genummerd per pagina. Deel I (blz. 1—14) bevat kranteknipsels met aantekeningen in de vorm van correcties, deel II (blz. 15—22) bevat eigen observaties en schetsen

*P.J.M. Peters - 1865-1940.
Foto genomen achter zijn woonhuis aan de Akerstraat 56 te Heerlen.*

van Peters in inkt en potlood. Het cahier diende slechts als een raamwerk waarin ook allerlei losse blaadjes (bijvoorbeeld van een zakagenda van 7,5x12 cm.) werden opgenomen. De hier gehanteerde volgorde is deels ingegeven door de chronologie en deels door de aard van het materiaal.

Het gaat in het cahier om twee hoofdthema's: allereerst de vergroting en restauratie van de kerk in de periode 1901—1904 waarbij het zwaartepunt ligt op de ondergrondse vondsten die bij de werkzaamheden werden gedaan, maar waarbij tevens een goed beeld wordt gegeven van de voortgang van de verbouwingcampagne. Vervolgens betreft het gegevens aangaande vondsten aan de westzijde van de kerk gedaan bij het leggen van een telefoonkabel in 1910. In dit korte bestek wil ik nu een beeld geven van beide delen.

Presentatie.

Deel I: Kranteknipsels 1901—1904.

De knipsels, merendeels afkomstig uit De Nieuwe Limburger Koerier, volgen start en voortgang van de verbouwing en restauratie onder leiding van Jos.Cuypers van 1 febr. 1901 tot en met 5 jan. 1904⁹. Ik heb niet kunnen achterhalen of Peters wellicht zelf de mede-auteur van deze kranteberichten was. Voor die veronderstelling pleiten het feit dat hij ze zo nauwgezet inplakte, alsook het feit dat de stijl op onderdelen op die van Peters lijkt (vgl. „t” i.p.v. „het”); een belangrijk tegenargument wordt evenwel gevormd door de vele en fundamentele correcties.

Blz. 1-2: In januari en februari 1901 wordt de aankoop gemeld van het terrein voor de uitbreiding van de kerk. Tevens wordt compleet met de afmetingen het ontwerp van de verbouwing gepresenteerd.

Blz. 2: Een krantebericht van 1 februari 1901 geeft een nauwkeurig beeld van de plannen: *„Volgens het ontworpen plan zal de kerkvloer 1.05 M. dieper komen; men beweert, dat deze vroeger ook dieper lag, wat bij de eventueele uitdieping wel blijken zal. Om de geheele kerk, die monumentaal verklaard is, en waarvan men gist, dat zij uit de twaalfde (Peters korrigeert: 13) eeuw dateert (tenminste de middenbeuk met toren) („tenminste” tot en met „toren” door Peters doorgehaald), in echt Romaanschen stijl op te trekken, wordt alles wat maar aan Gothischen stijl doet denken, zoals het 6.20 M. lange koor, de kolommen tegen de grote vierkante pilaren en 't heele gewelf der middenbeuk afgebroken. Bij de verlenging zal op de plaats waar zich nu het priesterkoor bevindt, een door 4 pilaren gedragen transsept gebouwd worden d.i. een soort dwarsbeuk; de kerk wordt hierdoor niet verbreed; de muren der zijbeuken worden slechts opgebouwd ter hoogte van de middenbeuk. Het nieuwe priesterkoor wordt 4 M. uitgebouwd; het oude is achthoekig, het nieuwe wordt rond gebouwd met 5 ramen, die niet al zoo hoog zullen opgaan als de*

oude. De ramen der middenbeuk, die in Romaanschen stijl zijn, worden paarsgewijze door een wandboog verbonden. In 't geheel komen in de nieuwe kerk 16 pilaren; aan elke zijde de 4 bestaande en 2 transeptpijlers, dan volgt 1 kleine ronde en als laatste vóór het koor een hoofdpilaar. Alle pijlers, behalve de twee kleine, worden vierkant."

Blz. 3: Artikelen uit april en augustus 1901 en januari 1902 informeren over de afbraak van de oude pastorie en over enige kleinere vondsten die hierbij werden gedaan; Peters corrigeert verschillende details in de berichtgeving.

Blz. 4: Op 5 oktober 1901 wordt de aanbesteding van „Het vergrooten der parochiale kerk van den H. Pancratius alhier, volgens ontwerp van den architect Joseph Cuijpers, „te Amsterdam” in delen gepubliceerd.

Blz. 5: Op 5 april 1902 wordt verslag gedaan van het onderzoek naar de funderingen ter hoogte van het (oude) koor, daar waar de beide transeptarmen en de vieringstoren zijn voorzien; onder het kopje „Uit het verleden” wordt hier een soort van historische analyse aan vastgeknoopt: *„Bij een onderzoek naar de fondamenteen en de diepte der laatste twee pilaren van het oudste gedeelte onzer parochiekerk -'t blijkt dat ze eene diepte van ongeveer vier meter hebben - kwam men behalve op verschillende overblijfsels van oude, machtige Romeinsche (doorgehaald door Peters en verbeterd: „middeleeuwsch”) muren, rechts tusschen de twee pilaren op een verborgen liggenden grafkelder, gebouwd en gewelfd met briksteenen. Op de ijzeren staven rustte een vermolmd kist, die bij het blootleggen van den kelder in stukken viel. De vrij ruime kelder, die zich slechts eenige decimeters onder den kerkvloer bevond, was gedekt met een dikke, zware grafzerk zonder opschrift. De plaats, waar deze begraafplaats gevonden werd, was het koor der vroegeren kerk. Men vermoedt, dat het de grafkelder was van een der pastoors uit het laatste der 18de of begin der 19de eeuw. Waarschijnlijk bevindt zich in de kerk nog een enkele zerk, die het graf dekt van een notabele, gestorven niet al te langen tijd voor men de grafsteenen in onze kerk opruimde en waarover men toen den kerkvloer heen gelegd heeft. 't Is misschien niet van algemeene bekendheid, dat vroeger in onze kerk, evenals men thans nog ziet in eenige kerken van andere parochien, zich vele grafzerken bevonden, waaronder de een of ander aanzienlijke begraven lag. Vele dezer grafzerken werden ongeveer in het jaar 1840 bij 't bouwen van het nieuwe koor uit de kerk verwijderd en verkocht. Zoo ligt er voor een der huizen in de Emmastraat een grafzerk van blauwe steen - die thans gevonden is, is van een soort witte steen - afkomstig uit de kerk alhier. Deze grafsteen, die om zoo te zeggen afgesleten is, droeg de inscriptie van Mathias Hall, Scholtis der hoofdbank Heerlen, gestorven in het jaar 1588 („gestorven” en „het” doorgehaald door Peters)”.¹⁰*

Blz. 6-7: Vervolgens wordt (eveneens in april 1902?) melding

gemaakt van het feit dat men begonnen is met de afgraving van 70 cm. grond van het plein aan de zuidzijde der kerk (kerkplein).

Blz. 8: Op 24 november duikt in de knipsels voor het eerst de „doopkapel” op. Het korte bericht luidt: *„Bij het afgraven van het kerkplein werden op korten afstand van den ingang rechts de fundamenten der vroegere doopkapel teruggevonden. Het plan bestaat nu deze te herbouwen en in haar vroeger wezen te herstellen. Dit zou voor de kerk, die tot op heden eene doopkapel miste, een werkelijke aanwinst zijn.”* Deze doopkapel staat ingetekend op een plattegrondje dat we aantreffen op blz. 10 bij een bericht van 12 mei 1903.

Blz. 9: Op 13 december 1902 wordt in een artikel met als kop „Verbouwing r.k. kerk” de stand van zaken geschetst. Het nieuwe gedeelte, dat wil zeggen het koor en de beide transeptarmen zijn „onder dak”, en het metsel- en beeldhouwwerk zal door de winter tot het voorjaar worden stilgelegd. Tevens wordt aangekondigd hoe het oude en het nieuwe gedeelte van elkaar gescheiden zullen worden door een houten wand, waarna de restauratie van het oude deel (schip, zijbeuken) zal beginnen. Tussen de regels kan in dit artikel worden geproefd dat van verschillende kanten de vrees is uitgesproken dat de kerk te klein zal blijken. Tot slot wordt de tweede (restauratie)fase geschetst die zal bestaan uit het aanpassen van het oude deel aan het nieuwe, en uit het uitdiepen van het oude deel (er bestond een aanzienlijk hoogteverschil met het nieuwe deel en het afgegraven kerkplein).

Blz. 10 en 12: Op 9 en 12 mei vindt in hooggestemde bewoordingen de aankondiging plaats van het gereedkomen van de crypte. Het artikel van 9 mei (blz. 12) besluit: *„Voor een klein 200-tal geloovigen zal deze crypte plaats bieden. Het zal dus een flinke aanwinst zijn voor onze kerk, die in verre toekomst zeker niet ruim genoeg zal kunnen zijn. En zeker zal ze spoedig een aangename en gezochte bidkapel vormen, in zonderheid voor onze stilvrome zussen, moeders en besjes, die daar ongestoord in volle aandacht zich aan overpeinzing en gebed kunnen overgeven. Ook om haar koele frisheid in den zomer en haar gematigde temperatuur in den winter zal de nieuwe crypte kerk de meest stabiele kerkbezoekers zeer trekken”.*

Blz. 10: Zoals boven reeds vermeld, is bij het bericht van 12 mei 1902 (later?) een kleine schets van de vernieuwde kerk inclusief (geplande) doopkabel bijgevoegd.

Blz. 11: Op 21 juli 1903 staat men op het punt een begin te maken met het uitdiepen van het oude gedeelte van de kerk. De crypte is inmiddels bijna gereed.

Blz. 12: Op 25 juli 1903 maakt de krant melding van een vondst bij het uitdiepen: *„Bij de uitdieping van 't oude gedeelte der kerk stootte men o.a. in den middenbeuk ter hoogte van den preekstoel op een overwelfden, briksteenen, zeer grooten grafkelder. Gelijk men weet,*

werden in vroeger tijden in bijna alle kerken de priesters en notabelen der parochie begraven. Ook werden een paar zware, witgrijze grafsteenen zonder opschrift gevonden en verwijderd”.

Blz. 13: Op 1 augustus 1903 horen we hoe de vloer verlaagd is; voorts volgen er enkele overwegingen over de achtergronden van vroegere verhogingen: „*Was het de aangroeiende verhooging van de omliggende begraafplaats, die tot deze onnatuurlijkheid en ont-siering geleid heeft? Dat het kerkhof voor eeuwen hoger gelegen heeft, zagen wij reeds bij de gedeeltelijke afgraving in 't voorjaar, toen bleek, dat geraamten zich op een kleine diepte bevonden. Het schijnt, dat grond van deze vroegtijdige afgraving gediend heeft tot ophooging van het inwendige der kerk. Dit zou men althans vermoeden uit het groot aantal gevonden beenderen in de kerk (Peters voegt hierbij in kantlijn toe: „afkomstig van graven in de kerk”)*”.

Blz. 14 en 12: De laatste knipsels beschrijven de afronding van de restauratie van het oude gedeelte; een bericht van 11 december 1903 (blz. 14) meldt dat de buitenzijde en het dak „onder handen genomen zijn”, en dat de nieuwe banken geplaatst zijn; op 5 januari 1904 (blz. 12) lezen we over de plaatsing van een zware pilaar onder het aan te passen oksaal: „*Men heeft thans onder in de kerk een zwaren, vierkanten, steenen pilaar geplaatst, die dienen zal om twee bogen te dragen, waarop het oksaal zal komen te rusten. In vroeger jaren bevond er zich ook een pilaar, waar de wijwaterbakken aan bevestigd waren. Het oksaal wordt heelemaal afgebroken, ongeveer een halven meter lager aangebracht en zal meer uitgebouwd worden”.*

Deel II: Schetsen en observaties

Het tweede gedeelte bevat een aantal, soms zeer ruwe, schetsen en aantekeningen. We kunnen hiervan in dit bestek slechts een indruk geven.

Blz. 15: Op een blaadje uit een zakagenda wordt via een plattegrondje de uitbreiding volgens het plan Cuypers geschetst.

Blz. 16: Op een in het cahier ingevoegd vel (de achterzijde van een circulaire van het Pancratiuskoor uit 1902) noteerde Peters een reeks van observaties die bedoeld lijken als een soort synthese van de ontdekkingen bij de verbouwing van de kerk in de periode 1901—1903. We laten hier de gehele tekst volgen: „*Kerk. -Voor 't oude koor bevond zich rechts 1 grafkelder met deksteen, in den kelder ijzeren staven. werd heelemaal blootgelegd en aangevuld. Links zag men ook een witte deksteen niet uitgehaald. ter hoogte van preekstoel pilaar no. 3 een groote grafkelder geen staven er in, gebeenten en achteraan links een briksteenen stuk pilaar (waartoe dienende?) keldergewelf ingeslagen en kelder aangevuld. -groote brand in kerk, zichtbaar aan de bruinrode kleur der kalksteenen, voornamelijk middenschip; bijbeuk rechts op een enkele plaats niet ver van een der pilaren*

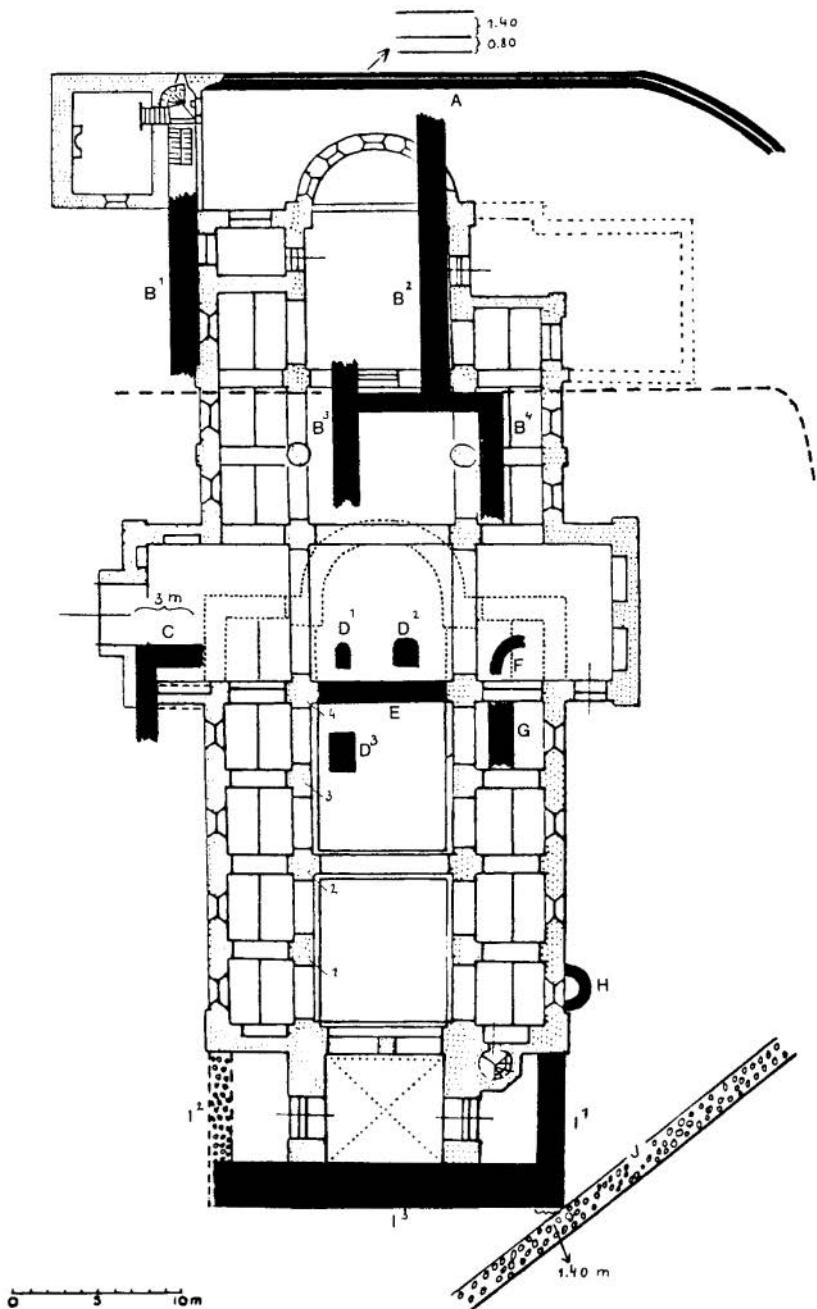
verwijderd, misschien toen behorende bij hoofdbeuken. Men vermoedt deze brand ontstaan in een tijd dat kerk gediend heeft voor fourageplaats, maar wanneer? In den Franschen tijd dan zouden oudere menschen zich zulks herinneren, in den hervormingstijd? of wat waarschijnlijker klinkt in den tijd dat kasteel belegerd werd en kerk zeker gediend heeft tot (laatste) toevluchtsoord of bergplaats. -toren ingang rechts de steenen plaat voor deur heeft indertijd gediend tot deksteen van een graf -onder oksaal ziet men langs muren van het laatste gedeelte (...)steenen rand(...). -pilaren zijn voor zich zelf gebouwd, zijn niet overblijfselen van een muur; weliswaar van binnen niet vast en stevig, slecht gegoten zoals bij de buitenmuren. -In de kerk nergens overblijfselen van muren gevonden, zijn zeker vroeger gevonden, maar toen verwijderd of afgekapt - pilaren no.3 (2 vanaf 't koor) zijn aan den voet uitgemetseld, wat bewijst, dat hier vroeger gestaan hebben de stutten (bij pilaar) van een romaanschen boog zoals thans gemaakt worden."

Blz. 17: Plattegrond van de kerk in 1902 waarin de verschillende vondsten staan ingetekend. Het betreft hier een reeks van muren, en grafkelders. In twee omliggende kaders, rechts en links onder, worden bepaalde onderdelen nader uitgewerkt; het rechter kader geeft een dwarsdoorsnee van opgravingen bij de omwalling (d en e); het linker refereert aan a, dat voorzover ik kan zien in de grote schets ontbreekt. De verklarende teksten bij de verschillende delen laten we hier, voor zover leesbaar, kort achterelkaar volgen. Onderschrift: „Oude r.k. kerk met overblijfselen van oude muren”; bij d en e: „dubbele muur van het oude kasteel (Meulenbergh-Geurten)”; bij c' en C: „zelfde muur/muren?, zeer hard, diep gaande, dieper dan vloer van krypta”; bij b van links naar rechts en van boven naar beneden: „hard, (m.)fondament 2m. beneden kerkplein, begraafplaats 1 kist, opgegraven staven gedekt met zwaren witten zerksteen, b onderzocht tot op een diepte van 4m. dik niet al te sterk? pilaar versterkt, mergelsteen van vroeger zijaltaar? niet oud? briksteen? zeer hard”. Bij kader links onder: „geelrood Rom.? pannen (stukken) gegraven grond kelder (koor)”; bij kader rechts onder: „laag zwarte grond, 1.30 niet Rom. scherven, bals v. kruikjes, potjes, 1 tegel (steen □ gewoon) bedekt door aschlaag en verbrande balken, betonlaag 1 d.m. dik, van stukken briksteen en kalk, lans berustende gemeentehuis, + Romeins kort zwaard P.P. diepte ± 4 meter”.

Blz. 18: Zeer ruwe schets met deels dezelfde muren als op blz. 17, maar nu met de eerder aangehaalde „doopkapel”; de tekst luidt: „kwam tevoorschijn bij 't verlagen van kerkplein, begin november 1902. A: portaal (1/2rond) kleine doopkapel? a. van Kunrader steen b. van groote K? steenen los c. drempel van 2 blauwe steenen nog goed zichtbaar lijst ook hier weg zover als deur was.”

Blz. 19: Ruwe schets van het kerkschip en uitbreiding; met stippellijnen zijn de eerder genoemde muurresten ingetekend.

Blz. 20: Boven: een nauwelijks nog zichtbare schets van de

Reconstructie tekening (P. Post).

plattegrond van de kerk; onder: een plattegrond van de uitgebreide kerk, waarschijnlijk bedoeld voor de opening; deze schets is niet van Peters.

Blz. 21: Twee schetsen met toelichtende teksten die betrekking hebben op de vondst van muurresten bij het leggen van een telefoonkabel in 1910 vlak langs de toren. De tekst luidt: „1910 oct. bij 't leggen van kabel, die telefoonverbinding tot stand brengt tusschen Staatsmijn bureau en postkantoor – de kabel ligt Staatsmijn-Dautzenbergstr. – Or.Nas.str.-opgang walmuur gedeeltelijk doorgekapt met beitel, zeer hard in 't midden voorbij den toren bij Schunck naar Postkantoor. Aan beide zijden van den toren kwam een zwaren hechte muur voor den dag (zie boven) die bijna aan de oppervlakte kwam. de muur ab liep juist zoover als a' en b' zoodat het vermoeden voor de hand licht, (in verband met voorige teekening) dat a" b" b een vierkant is van een oud Rom. gebouw waarop de buitenmuren der zijbeuken en de westmuur van den toren opgebouwd zijn. a b liep evenwijdig met a'b'. op punt a en b geen verbinding naar huis Schunck”.

Interpretatie

Na deze presentatie kunnen we een chronologisch beeld geven van de verbouwings- en restauratie- werkzaamheden aan de kerk in 1901—1904. De verschillende ondergrondse vondsten kunnen daarmee in verband worden gebracht. Een schematisch overzicht moge een en ander verduidelijken:

datum	werkzaamheden	vondst
februari 1901	aankoop terrein voor uitbreiding; presentatie ontwerp	
april 1901-jan. 1902	afbraak gebouwen, gereed maken terrein oostzijde	
oktober 1901	publikatie aanbesteding	
april 1902	laatste fase gereedmaken bouwterrein, onderzoek naar funderingen, begin bouw transept en koor, begin afgraving kerkplein (zuid)	A, B, C, D1-2, E, F, (G)
november 1902	„doopkapel” gevonden, plan tot herbouw	H
december 1902	nieuwe gedeelte onder dak	
mei 1903	werk aan crypte	
juli 1903	uitdiepen oude gedeelte kerk	D3, (G)
december 1903	werk aan dak oude deel	
augustus 1903	verlaging vloer oude gedeelte gereed	
januari 1904	aanpassing oksaal	
oktober 1910	leggen telefoonkabel	I, J

Naast dit inzicht in de verbouwingcampagne van 1901—1904, verdienen vooral de ondergrondse vondsten die Peters vermeldt onze aandacht. Voor een eerste interpretatie daarvan hebben we getracht alle vondsten in te voeren in een reconstructie-tekening, (zie afb. 3). Probleem bij een dergelijke reconstructie is het feit dat Peters slechts een uiterst globaal beeld geeft van de vondsten, zonder schaal en meestal ook zonder aanduidingen aangaande afmetingen en diepte. Helaas dateren deze vondsten uit de periode voordat Peters als beheerder der oudheden optreedt en in publikaties zijn vondsten beschrijft en toelicht. Voor zover ik heb kunnen nagaan verwijst hij slechts in één publikatie in 1923 terloops naar muurresten die hij aantrof bij de verlaging van het kerkplein in 1902¹¹.

Lopen we nu kort de ingetekende vondsten na.

A (vgl. cahier blz. 17, 18, 22): terecht verbindt Peters deze dubbele (kalkstenen) muur met de walmuur van het Heerlense vesting-komplex (Peters spreekt in het cahier van „kasteel”, in latere publikaties van „veste”). Peters vermeldt de samenstelling van deze walmuur samen met enkele Romeinse en niet-Romeinse vondsten (we lezen hier en elders „Rom.” als „Romeins”). A kan worden ingepast in het beeld dat we ons kunnen vormen van het oude fort. In verschillende publikaties is dit oude landsfort Heerlen beschreven op basis van literaire en bouwkundige gegevens vanaf 1225¹². Gegevens over de gevangentoren en de kerktoren als donjon van het fort vervolmaken dit beeld¹³. Wat betreft de bouwkundige resten van deze versterkte veste kunnen naast de in het cahier genoemde resten andere vondsten van Peters worden vermeld, bijvoorbeeld die van 1919 toen aan de zuid-oostzijde grachtdelen voor de walmuur werden aangetroffen¹⁴. Later kwamen regelmatig delen van de ommuring aan het licht, zoals bij de bouw van het glaspaleis¹⁵, bij de bouw van een transformatorhuisje bij de gevangentoren in 1934¹⁶, en vooral bij de onderzoekscampagne van 1967¹⁷.

Het oorspronkelijke beeld dat Peters van de omwalling van het fort gaf¹⁸ werd na 1934 in vele onderdelen bevestigd en aangevuld. Veel voorzichtiger is Peters, en in zijn kielzog ook Van Hommerich, bij het interpreteren van de schaarse gegevens over bebouwing in en bij deze ommuring. In 1934 suggereert Peters dat bepaalde resten zouden kunnen duiden op een Romeins gebouw waarop een vroeg-middeleeuwse herbouw zou hebben plaatsgevonden¹⁹. In cahier 12 treffen we in algemene lijnen de contouren van het landsfort reeds aan, waarbij het vermeldenswaard is dat enkele van de in het cahier vermelde resten niet terug te vinden zijn in latere schetsen.

B (vgl. cahier blz. 17, 18, 19): een reeks raadselachtige muren die geplaatst moeten worden onder het niveau van de crypte: Peters wist duidelijk geen nadere interpretatie te geven van deze muurresten getuige de vraagtekens in de schets op blz. 17. Hij

spreekt wel het vermoeden uit dat B2-4 tot eenzelfde muurstelsel behoren. Gegevens over de interne bebouwing van het fort geven hier nauwelijks enig houvast. Bij de hier en daar opduikende theorieën over de bebouwing binnen de ommuring betreft het meestal fantasierijke of zeer vage aanduidingen over Romeinse resten (templum?), of over de Andreaskapel die men ten oosten van de 12de eeuwse Romaanse nieuwbouw wil plaatsen. Deze beschrijvingen nemen vaak hun uitgangspunt in reconstructies van Frankische woonkernen. Bij nader toezien blijken al deze reconstructies echter niet gekoppeld te kunnen worden aan concrete vondsten.

C (vgl. cahier blz. 17,18,19): de ligging van deze muur, die op 2 meter diepte werd gevonden ter hoogte van de huidige noordelijke transeptarm wisselt bij Peters, zodat niet met zekerheid kan worden uitgemaakt of deze muur al dan niet correspondeert met E (op blz. 17 loopt C iets ten oosten van E, op blz. 18 iets ten westen, en op blz. 19 op gelijke hoogte).

D-H (vgl. cahier blz. 17-19): hebben te maken met het afgraven van de kerkvloer en het kerkplein. Wat de vloer betreft kunnen we ervan uitgaan dat door het afgraven twee voorgaande ophogingen uit het midden van de 17de en 19de eeuw ongedaan werden gemaakt en dat men aldus weer uitkwam op de oorspronkelijke vloerhoogte van de 12de eeuw. De eerste ophoging van de kerkvloer kunnen we waarschijnlijk plaatsen in 1667; zoals vaker waren er in de middeleeuwen verzakkingen opgetreden die ongedaan gemaakt moesten worden. In 1667 horen we dan ook hoe de vloer wordt opgehoogd (waarschijnlijk met circa 30 cm.): „tot dat die op esgaele hoochte met de sercksteenen van de Heere van Schaesborgh sy (...), bequaemelyk ten dienste vande gemeynthe”²⁰. Later omstreeks 1840 onder pastoor J. Rouillon (1839-1863), wordt de vloer opnieuw verhoogd (nu met circa 70 cm.) en wordt het merendeel van de grafstenen verwijderd en deels verkocht, deels als dorpels en stoepstenen hergebruikt²¹. Als reden voor deze verhoging noemt de parochiekroniek (Relatio) het hoogteverschil met het om de kerk heenliggende kerkhof. Wellicht maakte men bij deze ophoging gebruik van grond van dit kerkhof. Bij onderzoek naar de fundering voor de bouw van het transept kwamen twee grafkelders (D1-2) en een muur (E) aan het licht. De exakte lokalisering van de grafkelders hangt onder andere af van de interpretatie van de telling der pilaren (vgl. „Laatste twee pilaren van het oudste gedeelte onzer parochiekerk”, krantebericht 5 april 1902, en „pilaar no. 3,2 vanaf 't koor”, notitie Peters blz. 16). Het meeste houvast geeft de schets op blz. 17 waarop we onze reconstructie baseren. Op grond van vergelijking met de kranteberichten kan worden aangenomen dat D1-2 corresponderen met het bericht van 5 april 1902 en D3 met dat van 25 juli 1903. De graven D1 en 3 komen tevens ter sprake in de eerste

twee liggende streepjes van de notities op blz. 16. Het moet bij deze graven gaan om graven die de sanering onder pastoor Rouillon rond 1840 overleefden. Wat de datering betreft kan niets met zekerheid worden gezegd. Hoogstens zou men enige indicatie kunnen ontleen aan gegevens over de begrafenispraktijk in en rond de kerk. Peters wijdt hier in zijn deels thematisch opgezette serie „Uit Heerlens verleden” in De Maasgouw een passage aan, zonder evenwel voor deze grafkelders bruikbare gegevens aan te dragen²². Het feit dat vanaf 1796 niet meer in de kerk begraven mag worden zou enige richting voor datering kunnen geven, maar zoals ook elders blijkt behoeft deze regel niet strikt van toepassing te zijn geweest voor begravenissen in reeds bestaande grafkelders.

- E** (vgl. cahier blz. 17,18,19): deze muur kan waarschijnlijk gekoppeld worden aan de „machtige muren” in het krantebericht van 5 april 1902 (blz. 5). Peters houdt deze muur getuige zijn verbetering in het genoemde bericht niet voor Romeins maar voor middeleeuws. Een probleem wordt evenwel gevormd door de vraag hoe deze muur kan worden ingepast in het grondplan van de oorspronkelijke Romaanse kerk.
- F** (vgl. cahier blz. 17,18,19): betreft losse resten van een ronding van mergelstenen die door Peters eventueel verbonden zouden kunnen worden met resten van een zijaltaar.
- G** (vgl. cahier blz. 17,18,19): een zeer harde muur die correspondeert met B4.
- H** (vgl. cahier blz. 18): samengestelde muurresten van Kunradersteen (zo lees ik tenminste „K”) die in de kranteberichten als „doopkapel” worden gepresenteerd (24 nov. 1902); Peters is op blz. 18 voorzichtiger getuige het vraagteken. Over het voornemen om op die plaats waar vanouds de kerkingang was (en nu nog is) een nieuwe doopkapel te bouwen horen we na 1902/3 niets meer²³. Dat het om resten van een doopkapel zou gaan is zeer onwaarschijnlijk, omdat bouwkundig alles er op wijst dat hier vanaf de 12de eeuw een van de kerkingangen is geweest; misschien gaat het hier om resten die in verband staan met deze ingang.
- II-3** (vgl. cahier blz. 21, 22): uit de schetsen en de tekst van Peters valt nauwelijks nog een scheiding aan te brengen tussen wat werkelijk gevonden werd en wat reconstructie van Peters is. Zekerheid hebben we slechts over II. Hoewel de schets op blz. 21 anders doet vermoeden, moeten we ons I3 naar alle waarschijnlijkheid op gelijke hoogte met de westelijke torenmuur voorstellen waarop dan de doorgetrokken zijmuren van het oude kerkschip aansluiten. Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat a-b door Peters bedoeld is als de muur die, aansluitend op J, als een soort binnenmuur om de kerk heenloopt. Een dergelijke muur is te zien op de zgn. Caarte Figurratief uit 1787²⁴. Peters

suggereert dat het bij deze muur onder en bij de toren zou gaan om een Romeins gebouw waarop de buitenmuren van de kerk en de westmuur van de toren werden gebouwd. Opvallend genoeg horen we later nooit meer van deze muren I. In 1966 oppert Van Hommerich indirect een andere mogelijkheid²⁵. Uitgaande van een tekst uit 1395/6 waarin sprake is van de „tresfons” of „tréfond” van de toren, komt hij tot de lezing dat deze „tresfons” of ondergrond gezien moet worden als de ondergrond waarop de versterkte toren werd gebouwd, een ondergrond die te verbinden is met een militaire functie in de zin van kazemat; Van Hommerich verwijst hierbij naar gewelven en keldertjes die elders rond het kerkplein werden aangetroffen. De door ons bedoelde muren I komen hier echter niet ter sprake. Ook bij de genoemde onderzoekscampagne van 1967 horen we niets over deze muren (trouwens ook niet van J), dit terwijl men toch op 6 maart een sleuf maakte (11 m. lang, 1,90 m. breed, 3,50 m. diep) over de volle breedte loodrecht op de toren op het terrein van de voormalige kantoorgebouwen van de firma Schunck²⁶.

Mij geven deze muren veeleer aanleiding te denken aan de fundering voor het oorspronkelijke westwerk uit de tweede helft van de 12de eeuw waarvoor immers ook bovengronds de nodige bouwkundige aanwijzingen voorhanden zijn²⁷. In een artikel over het westwerk van de Romaanse Pancratiuskerk hoop ik op deze muren I terug te komen.

- J (vgl. cahier blz. 21,22): deze, minder harde, muurresten lijken toegeschreven te moeten worden aan de ommuring van de kerk. De schets van Peters geeft aanleiding aan te nemen dat het hier niet gaat om de verdere (zuid-westelijke) grote ommuring (A), maar om een latere kleinere tweede ommuring die waarschijnlijk diende als ommuring van het kerkplein ten noorden en zuiden van de kerk (vgl. kerkhof). De gegevens omtrent deze muur zijn fragmentarisch en hier en daar tegenstrijdig. Zo bezitten we zowel gegevens over aparte muren om het plein ten noorden en zuiden van de kerk, als gegevens over één grote muur rond de kerk, zoals gesuggereerd zou kunnen worden door de Caarte Figurratief uit 1787 (vgl. maquette van het landsfort in het Thermenmuseum). Er moet hierbij echter worden gewezen op het feit dat er op de Caarte Figurratief veeleer sprake zou kunnen zijn van perceel-aanduidingen waardoor de lijn om de kerk eerder het kerkhof-terrein aangeeft zonder dat strikt een ommuring bedoeld is. Wat de ommuring van het kerkhof betreft kan op basis van de verschillende gegevens een reconstructie in drie fasen worden voorgesteld²⁸. Fase I: een ommuring van het oorspronkelijke kerkhof aan de noordzijde (in de 13de eeuw?); fase II: hierop laat men vervolgens de muur om het zuidelijke plein aansluiten zoals gesuggereerd op de Caarte Figurratief (in werkelijkheid is in 1787 de noordelijke muur reeds verdwenen); fase III: verval en afbraak

van de muren; eerst verdween (reeds vóór de 18de eeuw?) de noordelijke muur (op het einde van de 18de eeuw wordt herhaaldelijk gevraagd om een nieuwe muur), vervolgens werd de zuidelijke muur in 1786 afgebroken. J zou nu behoren tot deze zuidelijke muur waarvan Peters in De Maasgouw van 1923 melding maakt²⁹.

Slot

In dit stadium biedt Cahier No. 12 van Peters eerder vragen dan antwoorden. Niettemin is het onze overtuiging dat nadere studie de verschillende vondsten zal kunnen plaatsens waardoor zich interessante perspectieven aandienen ten aanzien van de bouwgeschiedenis van zowel de vesting als de Pancratiuskerk. Ik denk dan met name aan het oude westwerk waarvoor Peters uniek materiaal lijkt aan te dragen, zeker nu we naast de steeds in dit verband aangehaalde O.L. Vrouwekerk te Maastricht, de abdijkerk van Rolduc en de St. Jacques te Luik, nu de in menig opzicht ook voor de St. Pancratiuskerk zeer belangrijke studie naar de bouwgeschiedenis van de St. Servaas te Maastricht ter tafel hebben liggen!³⁰

P.G.J. Post

NOTEN:

1. Th. van 't Hooft/P. Post, St. Pancratiuskerk Heerlen, Heerlen 1985.
2. P. Post, Leven met geschiedenis. De Sint Pancratiuskerk te Heerlen, in: Jaarboek voor Liturgie-wetenschap 1, 1985 in druk, sub II: Bronnen en reeds verricht onderzoek (noten 11-24); een goed gedocumenteerd overzicht biedt: L. van Hommerich, Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden, in: LvH 1957, 21-48.
3. P. Post, a.w. (vgl. onze noot 2).
4. Hier valt o.a. te denken aan eventuele gegevens in het Cuypers-archief; zo verwijst H. Rosenberg, De 19de eeuwse bouwkunst in Nederland, Den Haag 1972, blz. 133 no. 169 naar de nummers 107 en 176 van dit archief. Ik heb tot op heden nog geen toegang kunnen krijgen tot dit zich in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam bevindend archief. Correspondentie met het NDCB in januari/april 1985 doet evenwel vermoeden dat de door Rosenberg aangehaalde nummers betrekking hebben op schetsen van een tegelvloer; voor de rest lijkt het te gaan om correspondentie met het Ministerie van Binnenlandse Zaken omtrent de subsidiëring van de restauratie.
5. C. Raedts, Hoe het begon en geworden is o.l.v. van drs. van Hommerich, in: LvH 1974, 27-34; J. Jongen, Het personeel der O.L. School te Heerlen in 1902, in: LvH 1967, 24-28, voor Peters: blz. 26v. (met foto).
6. Commissie ingesteld 1920; voorzitter: G. Grootjans, de toenmalige gemeentesecretaris; secretaris: P. Peters; leden: mr. D. Frees, Th. Reinhold, pater M. Briels.
7. C. Raedts, a.w., blz. 30.
8. Zie bijlage.

9. Zie voor verbouwing en restauratie: P. Post, a.w. (vgl. onze noot 2) sub III.5.
10. P. Peters vermeldt in: *Msg* 1923, 26 dat het gotische koor in 1939 werd gebouwd.
11. Vgl. *Msg* 1923, 26.
12. J. Jamar, *Heerlen 750 jaar landsfort*, in: *LvH* 1975, 61-71 biedt een goed overzicht vooral op basis van literaire bronnen (blz. 67vv. bouwkundig); zie voorts: 750 j. Heerlen landsfort, =Speciale uitgave *Limburgs Dagblad* 21 augustus 1975; L. van Hommerich, *Speurwerk naar Walmuren, Poorten en Grachten van de historisch-stedelijke kern van Heerlen*, in: *LvH* 1967, 12-23.
13. L. van Hommerich, *De toren der St. Pancratiuskerk, donjon der vesting Herle*, in: *Msg* 1947, 61-68; N. Eussen, *De gevangentoren van Heerlen. Aantekeningen betreffende herstel en vernieuwing, 16de-19de eeuw*, in: *LvH* 1966, 77-88. 112-125; id., *Opnieuw restanten van de Heerlense kazematten*, in: *LvH* 1967, 119-124.
14. Vgl. brief van P. Peters d.d. 30 aug. 1919 aan W. Goossens, =RAL Coll. Goossens port. 18 *Het Kasteel Heerlen*.
15. W. Arets/W. van den Bergh/W. Graatsma, F. Peutz Architect 1916-1966, Eindhoven 1981, no.55 blz. 143vv.
16. P. Peters, in: *Msg* 1934, 30-31.
17. L. van Hommerich, *Speurwerk a.w.* (vgl. onze noot 12), blz. 12-23.
18. P. Peters, in: *Msg* 1934, 30-31; vgl. L. van Hommerich, *Speurwerk a.w.*, blz. 13-14.
19. P. Peters, in: *Msg* 1934, 30-31.
20. L. van Hommerich, *Bijdrage a.w.* (vgl. onze noot 2), blz. 46 n.26; vgl. ook: P. Post, a.w. onder III.4.
21. Vgl. P. Post, a.w., onder III.5; belangrijkste bron is hier de zogenaamde *Relatio Rerum Memorabilium Ecclesiae Parochialis Divi Pancratii in Heerlen*.
22. P. Peters, in: *Msg* 1923, 25; men kan hier wellicht óf denken aan de periode van de 15de-17de eeuw, óf aan de 18de, begin 19de eeuw zoals geopperd in het krantebericht van 5 april 1902.
23. De huidige doopkapel dateert uit 1961/2.
24. De aanvankelijk algemeen ca. 1760 gedateerde *Caarte Figurratief* kon inmiddels door J. Jamar in 1787 worden geplaatst. De kaart kan met zekerheid worden verbonden met de notulen van de gemeenteraad van 30 sept. 1835 waar sprake is van een kaart opgemaakt door Landmeter Mertens op 2 oct. 1787.
25. L. van Hommerich, *Historisch nieuws rond Heerlens kerkplein*, in: *LvH* 1966, 56-63, sp. 56v.
26. L. van Hommerich, *Speurwerk a.w.* (vgl. onze noot 12), blz. 19.
27. P. Post, a.w., onder III.2; vgl. resten in oostelijk muurwerk (=huidige westelijke buitenmuur), dichtgemetselde doorgangen naar de zijbeuken, lisenen op westhoeken van beide zijbeuken en uitmetseling aan noordzijde huidige toren; zie ook de in onze noot 1 genoemde gids blz. 2-3.
28. P. Peters, in: *Msg* 1923, 25; L. van Hommerich, *Bijdrage, a.w.* (vgl. onze noot 2), blz. 32 (schets).
29. P. Peters, in: *Msg* 1923, 25.
30. A. Mekking e.a., *Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint-Servaaskerk te Maastricht*, Deel I, in: *PSHAL* 1979, 6-266 (Oostpartij); Deel II, in: *PSHAL* 1980/81, 97-252 (Schip), Deel IIIa, in: *PSHAL* 1982, 86-247 (Westpartij), Deel IIIb, in: *PSHAL* 1983, 59-193 (Westpartij).

Bijlage:

De voornaamste publicaties van P. Peters:

- Wandelingen in en om Heerlen, Heerlen 1919;
- De St. Pancratiuskerk te Heerlen, in: Heerlen, mijn-, industrie- en woonstad, Heerlen 1932/3, blz. 10;
- Romeinsche vondsten bij Ter Winselen, in: Msg 1919, 74-76;
- De spitsgracht om Coriovallum, in: Msg 1920, 36-39;
- Romeinsche vondsten te Heerlen, in: Msg 1920, 51-57;
- Heerlen: Romeinsche villa bij Meesenbroek, in: Msg 1921, 56;
- Een zeldzaam fleschje, in: Msg 1922, 25;
- Romeinsche villa bij Overstenhof, Schaesberg, in: PSHAL 1922, 103-118;
- Serie: Uit Heerlens Verleden, in: Msg 1923, 21-23.25-29.64-66.73-74; 1924, 38-40.50-53.63-65; 1926, 7.14-18.41-43; 1927, 39-40.65-67; 1928 18-21.30-31.42-44;
- Pottenbakkerskunst te Gennep, in: Msg 1926, 69;
- „De diepe del” in de Sterrebachscheide, in: Msg 1927, 25-27;
- De familienaam Moenen, Moonen, Mohnen, in: Msg 1927, 35;
- Romeinsch vaatwerk gevonden te Heerlen, in: PSHAL 1927, 377-380;
- Vondst uit de 16de eeuw. Steengoed van Sieburg en Raeren, in: PSHAL 1928, 169-174;
- Uit Heerlens verleden. Romeinsche vondsten, in: PSHAL 1928, 349-358;
- Romeinsche villa te Bovenste Caumer Heerlen, in: PSHAL 1930, 189-200;
- Romeinsche grafvondsten te Heerlen, in: Msg 1931, 30-31;
- Romeinsche vondsten te Heerlen, in: Msg 1932, 6-8; 1933, 13-17;
- Romeinsche en andere vondsten te Heerlen, in: Msg 1934, 19-22. 28-31;
- Een Romeinsche wacht- of seintoren te Heerlen, in: Msg 1935, 45-47;
- Romeinsche vondsten te Heerlen, in: Msg 1936, 13-18;
- Heerlen onder de Romeinen, in: 40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, z.p. 1936, blz. 13-20;
- Het Kunderhuis, in: Msg 1937, 21-22;
- J.M. Dautzenberg. Genealogische bijdrage, in: Msg 1937, 31-32;
- De schutterij Sint Sebastianus te Heerlen, in: Msg 1939, 32-33.

Een kijkje in enkele boerenbedrijven in Hoensbroek omstreeks 1835

Als inleiding op mijn onderwerp, te weten: een rondgang in een grote boerderij te Hoensbroek zoals die zich ongeveer 150 jaar geleden aan de toekijker voordeed, is het nuttig eerst aandacht te besteden aan het inwonertal en de beroepssamenstelling ter plaatse. Dit is immers één van de manieren om een goede indruk te krijgen van het sociale leven in een kleine gemeenschap zoals Hoensbroek was.

In 1830 telde Hoensbroek 1213 inwoners¹. Dit waren er slechts een kleine 50 minder dan 70 jaar later (in 1899) en als we verder zien, dat in de voorafgaande eeuw de bevolking gemiddeld slechts met 4 personen per jaar was toegenomen, kunnen we veilig constateren, dat een bewoningskaart, vervaardigd omstreeks 1800 ook de situatie van 1835 aardig juist weergeeft, ook wat betreft de globale verdeling van de bevolking over de diverse delen van de gemeente. Een overzicht (daterend uit 1850) geeft volgens de nooit volprezen „Geschiedenis van Hoensbroek²”, waaraan ik ook verder nog enkele nuttige gegevens en de tekening kon ontleen, het volgende globale beeld: Hoensbroek (dat wil zeggen kern of dorp) 530 inwoners, Overbroek 200, Terschuren 160, Caumen 115, Kouvenrade 100 en Overst Lotbroek minder dan 100.

Over de beroepsbevolking en beroepsuitoefening te Heerlen (het kan interessant zijn deze met die van Hoensbroek te vergelijken) heb ik in een eerder nummer van Het Land van Herle iets gepubliceerd³. Over de in Hoensbroek uitgeoefende beroepen vond ik gegevens, ontleend aan het Hoensbroekse bevolkingsregister van 1830. In dat jaar waren er in Hoensbroek (bij een bevolking van 1213 personen, zoals we zagen) 224 gezinshoofden. Onder deze gezinshoofden zijn er 22 zonder beroep. De overige 202 beoefenden 35 verschillende beroepen of ambten, verdeeld als volgt:

70 landbouwers	3 winkeliers	1 veldwachter
46 dagloners	3 kramers, waarbij 1	1 kantonnier
10 wevers, onder wie 9	kiekenkramer	1 pastoor
linnenwevers	2 molenaars	1 kapelaan
9 schoenmakers	2 kuipers	1 koster/zanger
7 voddenvverzamelaars	2 slaggers	1 veearts
6 kleermakers	2 naaisters	1 rentenier
5 schrijnwerkers	1 herbergier	1 officier van
5 timmerlieden	1 draaier	gezondheid
4 hoefsmeden	1 stroopstoker	1 religieuze
4 klompenmakers	1 voerman	1 onderwijzer
4 kooplieden (in kaas,	1 burgemeester ⁴	1 notaris
boter, jenever en kalveren)	1 ontvanger	1 assessor ⁵

Tellen wij de dagloners (elders ook landarbeiders genoemd) op bij de landbouwers, dan komen we op een aantal van 116, meer dan de helft van het totaal aantal gezinshoofden, wat mijns inziens een goed beeld geeft van het aandeel van de landbouw in de gemeenschap.

Van het totale grondareaal stond meer dan een derde deel op naam van de heer van Hoensbroek, te weten 375 bunders, terwijl nog eens 175 bunders behoorden tot een negental boerenbedrijven, die in grootte varieerden van 10 tot 29 bunders, voor die tijd aanzienlijke bedrijven. Hiermee wil gezegd zijn, dat de overgrote meerderheid van de landbouwers slechts een klein bedrijfje had, wat geïllustreerd wordt door de herhaaldelijk geuite klacht van het gemeentebestuur, dat de dorpsbewoners arm waren en alle rijke grootgrondbezitters buiten de gemeente woonden⁶.

De door mij te behandelen boerderijen behoorden tot de grote bedrijven. In dit artikel wil ik, aan de hand van gedateerde boedelinventarissen⁷, de aandacht vragen voor een viertal Hoensbroekse boerderijen, en wel:

1. „*In het Wijngaertshof*”, boedelinventaris d.d. 17 oktober 1832 van Johannes Martinus Quix en wijlen Maria Gertrudis Mertens (overleden op 8 september 1828);
2. „*Aan het Overbroek*”, boedelinventaris d.d. 28 januari 1837 van Wijnand Joseph Horstmans en wijlen Maria Catharina Sijstermans (overleden 3 juli 1836);
3. „*Op ter Linden*”, boedelinventaris d.d. 25 februari 1840 van Pieter Willem Hennus en wijlen Maria Helena Boesten.
4. „*Op den Koumen*”, boedelinventaris d.d. 10 mei 1841 van wijlen Pieter Leonard Moonen (overleden 7 april 1841) en Anna Elisabeth Meys.

Aan diverse boerenhoeven werd in dit tijdschrift reeds aandacht besteed, met name wat betreft de bouwkundige ontwikkeling, de bewoners en de verhouding tot heren/ eigenaren⁸. In de notariële archieven, op wier waarde ik vroeger reeds de aandacht heb gevestigd⁹, treft men onder meer boedelinventarissen aan, die een speciale kijk geven op de inrichting van een huis. Men betreedt als het ware zelf de diverse ruimten en bezichtigt het interieur. Musea kunnen van deze boedelinventarissen een dankbaar gebruik maken om kamers tot in details in te richten overeenkomstig de feitelijke situatie op een bepaald moment. Zoals we zullen zien, wordt zelfs vaak het materiaal genoemd, waarvan bepaalde voorwerpen zijn vervaardigd. Behalve een opsomming van de roerende goederen in de gebouwen wordt ook de waarde per voorwerp vermeld, die in het kader van dit artikel, mede gezien de toch al aanzienlijke omvang van de inventaris, gemakshalve is weggelaten maar die voor een andersoortig onderzoek zeer waardevol kan zijn. Van de vier genoemde inventarissen laat ik hier die van de Wijngaartshof nagenoeg volledig volgen. Vervolgens kan deze vergeleken worden met de drie andere.

Plattegrond van Hoensbroek met woongebieden. De kaart, daterend van omstreeks 1800, geeft de situatie voor de gehele 19de eeuw vrij nauwkeurig aan.

Om diverse redenen leek het mij het beste de schrijfwijze letterlijk over te nemen. De tussen haakjes opgenomen woorden zijn korte samenvattingen van mijzelf, waar het niet-interessante opsommingen betreft. Als toelichting gelde nog het volgende: De hoeve werd in 1832, bij het vervaardigen van de inventaris, behalve door Johannes Martinus Quix bewoond door zijn vier minderjarige kinderen¹⁰, een mannelijk familielid van de overleden vrouw en verder door niet minder dan zeven dienstboden¹¹. Het lezen van een inboedelinventaris is te vergelijken met het bezichtigen van een tentoonstelling: men doet het langzaam, zorgvuldig en met aandacht voor details en samenhang. We betreden thans de Wijngaartshof en zien:

*Interieur Limburgse boerderij.
(foto: Ned. Openluchtmuseum - Arnhem).*

*In eene benedekamer uitziende
met eene venster in den tuin:*

1 wilge kleerkast;
1 glazekast met vier laden;

In voorschreve glazekast:

2 karaften en 19 bierglazen;
1 blaauw porseleine koffij-
servies en 2 porseleine
bloompotjes;
4 geneverglasjes, 1 porselein
zauspannetje, 2 olie en
azijnfleschjes en 2 wit en
blaauwe mostaardpotjes
(porseleine);
1 rood en witte porseleine
thepot, dito melkpot, dito
zuikerbak, 6 paren theetassen
en 1 witte porseleine
soppekomp;
5 paren blaauwe en 5 paren
bruine porseleine thetassen en
1 zwarte porseleine koffijkan;
40 porseleine tafelborden;
4 flesschen;

In de laden van voorschreve
glazekast:

24 servetten;
3 tafellakens
2 witte en 2 rood en witte
overtreksels van bedkussens;
3 handdoeken;

In de voorschreve wilge-
kleerschaap of kleerkast:

2 wolle dekens;
1 katoene sprij;
13 ellen kampedoek¹²;

1 linne rijdeken;

Voorts bevindt zich nog in
voormelde kamer:

koperen zij¹³;
2 tinne bierkannen;
4 grote tinne schotelen;
34 tinne tafelborden;
1 groote en 2 kleine tinne
sopkommen met 2 tinnen
scheplepels;
2 tinne kandelaars en 1 dito
schenkbord
3 tinne schotelen;
12 tinne eetlepelen en 1 dito
mostaardlepel;
tinne wijwaterspotje, dito
thepotje en dito waterpot;
blekke¹⁴ lamp, dito
handlantaren, dito thebos, dito
zwavelbos, dito pannetje;
2 koperen ekers¹⁵ en 1 dito
marmit;
2 kopere kapisoens¹⁶, 1 roskam
en 1 dito manekam;
2 koperen koffijpotten;
koperen marmitje, dito lamp
en dito kandelaar;
koperen spuit;
vuurtang en vleeschgaffel;
ijzeren schouwketen, dito latje,
3 ijzere scheplepels, dito
hautvast¹⁷ en 2 dito
vuurringen;
katoene bedsprij;
vere bed, 2 dito kussen, dito
hoofdpeluw en 1 linne
onderbed;
2 wilge tafelen;
12 houten stoele;
1 spiegel;
18 printjes en 2 kusjes¹⁸;
koperen Christusbeeld;
2 waschmandelen;

*In een klein kamertje naast
voormelde kamer uitziende
met eene venster in den tuin:*

1 wilge ledekant;
1 wilge kist, waarin de
volgende kledingstukken
en effecten:

3 wollen vrouwerokken;
zwart zijde vrouwekleed;
3 katoene mantelen;
katoene voorschot, dito
vrouwerok en
2 kaputjes¹⁹;
2 rood en witte omslagdoeken;
8 witte omslag- en zakdoeken;
zwarte zijde voorschot,
bruin zijde halsdoek en bruine
katoene dito;
2 katoene kleders;
2 dito;
2 katoene rokken en
2 kaputjes;
2 paren katoene tasschen;
1 paar dito handschoenen en
2 dito voorschotten;
5 mutzen;
zijde falie²⁰;
zijde doopdoek;
3 wolle kinderdoeken met
3 dito wintelen;
5 linne dito;
1 katoene dito met windel;
7 kindermutsjes, 2 kinder-
hemdjcs, 1 witte katoene doek,
1 paar witte tasschen en
1 paar zwarte zijde
handschoenen;
10 kindershemdjcs en
1 korfje;
3 paren bedlakens;
3 paren dito;
7 paren kempe dito;

Voorts bevind zich nog in
voorschreve kamertje:

2 ijzeren theeketels en
2 toomketels²¹;
3 ijzere ketels;
steene boterpot met eenig vet;

*In eene kamer uitziende
met 2 vensters op
den mesthof:*

staande horologie met
notebome kast;
1 kleerkast;
wilge kast met ledekant;
2 tafelen, d'eene van wilge en
d'andere van essche hout;
12 houten stoelen;
paraplui;
verbed, dito hoofdpeluw en
2 dito kussens;
1 wolle deken, 1 paar lakens,
linne onderbed en katoene
voorhangzels;
kapstok;
koperen koffijpot en dito
pannetje;
dito vijzel;
1 koffijmolen en blekke
koffijdoos;
strijkijzeren met dito voet en
2 ijzere boten²²;
4 porseleine koffijpotjes,
blekke lamp en houten
Christusbeeld;
10 tinne lepelen, 1 dito
waterpot, dito beker en dito
zautvat;
spiegel, 7 paren thetassen en
1 korfje;
3 korven en 2 wasschen;
8 paar tafellakens en
6 paar handdoeken;
14 ellen werken²³ doek;
houten kaasshotel, zautmolen,
zwart porseleine melkpotje en
zwart steene potje, koperen
kandelaar;

In een kamertje ter linker zijde van de laatstgemelde kamer uitziende met eene venster in den tuin:

1 wilge ledekant, 1 linne bed, 1 paar bedlakens, 1 wolle deken, 2 vere kussens en 1 linne hoofdpeluw; 1 wilge ledekant, 1 linne bed en 1 wolle deken;
1 wafelijzeren en 2 ijzere platen;
2 kuipjes met eenig meel, een groot en een klein meelzift²⁴ benevens een kinderstoel;

In een kamertje ter linker zijde van de keuken uitziende in de weide:

2 meelziften;
1 wilge ledekant, linne bed, 1 paar bedlakens en wolle deken;
koekepan, hangijzeren en hoppestikker;

In de keuken:

1 wilge aanrigt en 4 aarde schotelen;
1 kopere zijschotel en dito trechter;
2 ijzere ketelen en 1 houte zijje;
2 wilge banken;
waterteut²⁵ en punderen²⁶;
1 eike kastje;
wilge zautromp²⁷, 4 wilge deksels en 1 koeschotel;
3 aarden kannen, 2 kruikjes en 1 koperen wijwaterspotje;
17 vorken en 15 messen;
ijzeren lat;
3 schouwketens, krabber,

vuurtang en 1 hangijzeren;
vuurijzeren; ijzeren ketel;
houten emmer en ijzeren latje;

Op den neren of vestibul:

draaivat met schraag;
eike melkvat;
2 melkimmers, houten trechter, kuipje en boterloop;
waterloop en oude bank;
2 ijzere ketelen, koperen scheplepel en dito spaan;
4 kleine en 1 groote mandel en 1 koolzift;
4 emmers;
2 groote ijzere ketelen;
3 kuipen;
koolgrees;

In den koestal:

(vee)

Op den zolder boven de koestal:

1 snijkist, 8 keperen en 2 planken;

In de varkensstallen:

(varkens)
7 varkenstrogen;

Op den mesthof langs de stallingen:

5 mestgaffelen en 4 oogstgaffelen;
4 schoppen en 2 mesthaken;
3 hepen;

*In de vorij*²⁸:

1 voerkom en 2 planken;
tarvat en 1 schaapscheer;
linnebed, 1 paar bedlakens en
2 linne dekens;
1 gaffelkist met mes, slijpbos
en steen;
1 hemketen²⁹, 3 andere ketens
en 1 spanhout met keten aan;

In den paardenstal:

3 paren karklinken;
1 paar wagenklinken;
1 houweel;
2 paren karseel;
achterhaam en vaarkussen;
koppel en halster;
1 nieuwe achterhaam;
2 leere vaarlijnen, toom en
hutzel³⁰;
2 roskammen, 1 stokzwans³¹
en halterstrank en
1 kamstasch;
4 leere ploegslijnen en
vaarkussen;
7 hamen met 7 tomen;
3 paren kaarseel;
oude achterhaam;

(paarden)

Onder het schop:

2 wagens met hunne raders,
oogstladders en 1 koolkom³²;
1 kar met brede raders en
koolkom;
1 kar met dito raders en
koolkom;
1 slagkar met oude raders;
2 ploegen met 4 ploegshamen,
rijsters en beekrijsters³³;
1 ploeg met 2 ploegshamen,

akkerrijster en beekrijster;
4 eggen, 3 eggeketens en
4 werschhouten³⁴;
1 oude ploeg met
ploegshamen;
2 karzalen³⁵ en 2 helpen;
essche vellingen en wilge
planken;
kruiwagen;

Onder de poort:

1 gesneden karburg³⁶;
7 karassen;
2 ladders;

*In een stal genaamd de
schaapstal*

3 linne bedden, 3 paar
bedlakens en 3 linne dekens;
omtrent 300 takkebossen;
200 mudden aardappelen;

Op den den:

2 molemengeltjes en
1 voerspintje;
5 vlegelen, 1 graanschop,
4 reken en 3 schutgaffelen;
1 wan, schoffelhout en
2 schoufrepn³⁷;
wanmolen;
2 schouffelen;

In de schuur en op den zolder

225 mudden tarwe;
146 mudden rogge;
60 mudden haver,
11 mudden garst;
1 mud wortelbonen;
 $\frac{1}{2}$ mud erwten,

92 mudden paardsbonen;
¼ mud hennepzaat;
10 mudden boekwriet;

Op den vleeschzolder:

35 hemden, deel makende van
de garderobe van de
overledene;
99 ellen kempedoek;
35 ellen werkendoek;
110 ellen vlassedoek;
4 pistolen en 2 schietgeweeren;
100 Nederlandsche pond
gezaute varkensvleesch;
kagchel met pijpen;
32 paren werke bedlakens;
3 Nederlandsche pond vere;
1 paar kempe bedlakens;
5 Nederlandsche pond leer;
2 lijnwaads touwen en
¼ pond wol;
3 spinnewielen en 1 haspel;
2 vogelkorfjes en 2 kortzagen;
2 eike kisten;
2 wagetouwen;

*Voorts bevind zich nog op de
zolders:*

1 ax, nijptang, 3 boor en
1 kalkhak;
12 steen³⁸ vlas;
2 biese stoelen;
3 ijzeren repen en eenig oud
brandhout;
1 paar ijzere schenen³⁹;
rijzaal, toom en haalster;
eenig oud ijzer;
2 winden en 1 bierboom⁴⁰;
8 linne zakken;
10 mudden appelen;
5 boddedekens⁴¹;
1 hak, 1 stukje ijzer en eenig
oud hout;

13 Nederlandsche pond wol;
6 Nederlandsche pond wol;
4 zichten, 4 zictehaken en
4 zictegewerven, 4 slijpbussen
met 4 slijpsteen en 3 seeselen;
½ mud wikken;
3 oude vaten;
1 vat met omtrent ½ quart
mud mostaardzaat;
omtrent ½ kwart mud
raapzaat;
6 koppen erwten;
¼ mud wilde klaverzaat;
7 karen⁴² met eenig
kappuszaat⁴³;

In het bakhuis:

2 oude ijzeren ketelen en dito
ovenstok;
4 oude azijnvaten;
1 azijnvat met een weinig
azijn;
1 azijnpersch, stootkom en
stooters;
molde met 4 broodplanken;
vuurtrouffel, varkenspan en
ijzeren overscheutel;
12 stuk oude planken;
1 slee; 1 waschkuip;
1 kwantiteit hop- en
boonstaken;

*Op den zolder boven het
bakhuis:*

eene hoeveelheid eggetanden,
wershouten en eenig hout en
2 schragen;
4 houtschragen met
toebehorende planken;
eenige ploegvellingen en eenig
ander hout;
2 boddedekens;
eenige turksche bonen;

In den kelder:

9 tonnen, 1 halve ton en
3 vaten, alle gevuld met bier;
2 bierlopen en 1 boterloop⁴⁴
6 steene potten en 3 kruiken;
omtrent 20 Nederlandsche
pond boter en eenige
ingemaakte bonen;
45 houtse platelen;
nog 10 dito dito;
3 vaten met ingemaakte
kappuskool;
bierstelling en eenige oude
planken; melkstelling,
2 melkbanken en 3 planken;
1 potje met eenige boter;
3 kaastonnen met omtrent

100 Nederlandsche pond kaas;
1 olievatje, boterwaag en eenig
oud gewigt;

Voorts heeft zich bevonden:

3 oude vruchtevaten;
eenige ongebroke vlas en
hennep;
katoene behangsels;
kontant geld (f. 87,50,-);
40 kippen en 22 enden;
 $\frac{1}{4}$ mud vlaszaat;

(Verder actieve schuld, passief
en titels.)

Allereerst kan gesteld worden, dat de vier door mij geraadpleegde inventarissen onderling veel gelijkheid vertonen. De één is overigens wel rijker dan de ander.

*Interieur Limburgse boerderij.
(foto: Ned. Openluchtmuseum - Arnhem).*

Voor enig inzicht in de grootte der bedrijven is een opsomming van het vee wel nuttig. In de Wijngaartshof zien we 2 hengstpaarden, 2 ruinpaarden, 3 merriepaarden, 1 jong zoogveulen, 1 stier, 9 koeien, 7 runderen, 1 runderstier, 3 rundjes, 6 mestvarkens, 2 zeugen, 12 varkens, 40 kippen en 22 eenden; aan het Overbroek vinden we 2 merriepaarden, 1 zeug, 3 koeien, 2 runders, 2 kalveren, 25 kippen en 3 hanen; Op ter Linden treft men aan: 1 hengstpaard, 5 ruins, 2 merries, 3 jonge ruins, 1 jonge hengst, 1 stier, 14 koeien, 7 vaarzen, 4 runderen, 1 jonge stier, 1 kalf, 4 zeugen, 2 jonge zeugen, 8 scheutelingen, 40 kippen en 12 eenden; op de Koumen tenslotte had men 1 merrie, 1 zoogveulen, 1 ruin, 4 koeien, 3 runderen, 2 jonge kalveren, 1 varken, 2 geitebokken, 7 eenden, 18 kippen en 2 hanen.

De Wijngaartshof was, zoals men weet, het geboortehuis van de bekende priester/historicus Christiaan Quix (1773—1844), terwijl één van de kinderen die voorkomen in de hier genoemde inventaris op de Overbroek de latere burgemeester van Hoensbroek Wilhelmus Dominicus Horstmans (1882—1888) was. Het is natuurlijk niet mogelijk om in een commentaar op de inventarissen met de interesses van alle lezers rekening te houden. Toch wil ik op enkele zaken de aandacht vestigen.

Wat betreft religieuze voorwerpen treffen we op de Wijngaartshof 2 wijwatersvaten aan en verder „18 printjes en 2 kusjes, een koperen Christusbeeld en een houten Christusbeeld”; aan het Overbroek vinden we 18 printjes; in de inventaris op ter Linden zien we 12 printjes alsmede 2 koperen en een houten Christusbeeld, terwijl op de boerderij op de Koumen 4 printjes worden aangetroffen en een houten Christusbeeld. Opmerkelijk is het voorkomen in een (hier verder niet behandelde) boedelinventaris van burgemeester Clootz te Nuth (22 december 1841⁴⁵) van respectievelijk 9, 23, 14 en 8, dus in totaal 54 printjes en een Christusbeeld. In de laatstgenoemde inventaris vond ik ook in tegenstelling tot het hier behandelde „12 oude boeken van verschillende inhoud en van weinig belang, (nog) 5 oude boeken en (elders) omtrent de 40 kleine boekjes zoals gebedenboekjes en andere”.

Een volgend interessant gegeven is de opsomming van de vrouwenkleding (opgeborgen in een wilgen kist), vaak met vermelding van kleur en stof. Men leze er de betreffende alinea's eens op na. In de boerderij aan het Overbroek worden als garderobe van de overleden vrouw genoemd „5 katoenen klederen en een oud zijden kleed, 20 vrouwenhemden, 4 katoenen en 4 andere omslagdoeken, 7 mutsen, 2 paren witte katoenen en 2 paren wollen kousen, een gouden kruis en 2 gouden ringen, nog een gouden vingerring en 2 dito oorringen en (tenslotte) 5 zakdoeken”.

Een ander punt is de grote hoeveelheid proviand, overal in het huis aanwezig. In de boerderij aan het Overbroek treffen we aan: 50 kg boter, ingemaakte bonen, 8 plus 7 hl aardappelen, 200 kg gezouten varkensvlees, 20 kg varkensvet, eenige gebakken (gedroogde?)

appelen, eenige appelen 2½ hl tarwe, 10 hl rogge, 12 hl haver, ½ hl boekweit, ½ hl wortelbonen, ¾ hl hennepzaad, 900 garven tarwe, 1500 garven rogge, 300 garven paardsbonen, 3 vaten azijn, een kuip en een vat met enig ingemaakt goed. Opvallend is telkens de grote hoeveelheid aardewerk, porcelein en ander serviesgoed en de enorme voorraden beddegoed en ander textiel.

Uit de inventaris van „Op ter Linden” wil ik de verschillende houtsoorten (voor zover vermeld) waarvan meubels en andere voorwerpen zijn vervaardigd, in het kort aangeven:

Wilgen: 3 kisten, 1 ledikantje, 1 bank, 1 molde⁴⁶, 1 kast;

Kristaniebomen (kastanje): 1 kastje, 2 ledikanten;

Eiken: 2 hangkasten, 2 ledikanten, 1 horologiekast, 1 kleerkast, 1 tafel;

Essen: 1 tafel;

Peerbomen: 1 linnewaadskast;

Kersenbomen: 1 commode, 1 spiegellijst.

Tenslotte wil ik vermelden, dat de inventarissen niet alleen een opsomming geven van de aanwezige voorwerpen, maar ook de vorderingen, de schulden en andere papieren. Zo is in de inventaris „Aan het Overbroek” een afschrift genoemd van een akte van deling van de goederen van ouders en grootouders van Wijnand Joseph Horstmans, waaruit blijkt wanneer en bij welke notaris deze akte is gepasseerd. In de inventaris „Op de Koumen” zien we vermeld, dat één van de zonen, Gerard Nicolaas Moonen, in Parijs woont, terwijl als zijn beroep wordt opgegeven: „maker van piano's”.

Met het voorgaande meen ik voldoende de waarde van boedelinventarissen te hebben aangegeven en in dit concrete geval een waardevolle kijk te hebben gegeven in een Hoensbroekse boerderij van omstreeks 1835.

M.A. van der Wijst

NOTEN:

1. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, 1955, blz. 51.
2. J.M. van de Venne, J.Th. de Win, P.A.H.M. Peeters, Geschiedenis van Hoensbroek, Hoensbroek 1967, blz. 598.
3. LvH 1981, blz. 64-69, De beroepsbevolking van Heerlen omstreeks 1825.
4. De burgemeester oefende naast het burgemeesterschap uiteraard een ander beroep uit. Hier zij opgemerkt, dat in de beroepenlijst iedereen slechts met één (hoofd)beroep is vermeld.
5. Soort wethouder.
6. J.M. van de Venne e.a., a.w., blz. 621.
7. AGA, archief notaris Leonard Joseph Cremers te Hoensbroek, 1832 nr. 53, 1836 nr. 9, 1840 nr. 7 en 1841 nr. 32.
8. Hier volgt een keuze uit deze publikaties: LvH, 1955 blz. 94-98 en 1956 blz. 11-15 (Nieuw Lotbroek), 1956 blz. 25-31 (Terlinden), 1956 blz. 60-64 (Ter Hoeven), 1956 blz. 82-89 en 97-98 (Wijngaartshof), 1959 blz. 123-125 en 1960 blz. 22-24 (Ter Veurdt), 1960 blz. 69-74 en 108-110 (De Aldenhof), 1977 blz. 31-36 (Naanhof).
9. LvH 1980, blz. 9-18, De Heerlense notariële archieven als bron van onderzoek.
10. Voor hen die er belangstelling voor hebben volgen hier de voornamen van de vier kinderen: Anna Maria Hubertina, Johannes Wilhelmus Hubertus, Johannes Andreas Hubertus en Johanna Maria Hubertina.
11. De namen van de dienstboden waren: Jan Willem Bude, Laurins Vleugels, Pieter Kleinjans, Pieter Caspar Engelen, Anna Catharina Eijgelshoven, Maria Josepha Cordewener en Maria Agnes Mertens.
12. Ook „kempedoek”; camp = hennep (Verdam, Middel Nederlands Woordenboek, 1964).
13. Vergiet of melkzeef.
14. Van blik.
15. Soort emmer. „Aker”: metalen put- of melkemmer (Koenen/Endepols, Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal, 1969).
16. De betekenis van dit woord is mij niet bekend.
17. Mogelijk een soort greep of tang.
18. Kussentjes (?). Gezien de plaats in de inventaris gaat het kennelijk om een voorwerp, dat met de religie te maken heeft.
19. Ook „kaporpjes”: soort dameshoedje (Van Dale, Nieuw Handwoordenboek der Nederlandse taal, 1956).
20. Zwarte sluierdoek of mantel zonder mouwen (Van Dale, a.w.).
21. Kettingen die bij de toom van een paard behoren (?).
22. Bouten, dikke ijzeren platen die werden verhit in het vuur en dan in het strijkijzer geschoven.
23. Van „werk”: grof vlas, gesponnen of geweven (Verdam, a.w.).
24. Zeven.
25. Waterketel.
26. Unsters (weeginstrumenten).
27. Zoutbak.
28. In inventaris „aan het Overbroek”: voerij. Is dit de voederij (plaats voor het voer), genoemd in: J. Weyns, Volkshuisvesting in Vlaanderen, Beerzel 1974?
29. Ketting die bij de haam van een paard behoort (?).

30. Leidsel (?) In inventaris „aan het Overbroek” vindt men „twee teugels en hutselen”.
31. Zweep (?)
32. Speciale bak voor kool?
33. Ook „riester”: strijkbord van een ploeg (Verdam a.w.).
34. Dwarshouten.
35. Zadels voor gebruik bij voor de kar gespannen paard. „Zaal”: zadel (Koenen/Endepols a.w.).
36. In inventaris „op ter Linden”: eene ongezaagde karburg.
37. Wat is een schouffel? Het woord wordt steeds genoemd bij het dorsgereedschap. „Reep”: touw, ketting (Koenen/Endepols a.w.).
38. Zeker gewicht voor vlas, wol en garen, gewoonlijk 6 of 8 pond (Van Dale a.w.).
39. Lange dunne stokken, o.a. glij-ijzers voor slee (Van Dale a.w.).
40. Juk voor twee personen om de bierton te versjouwen (J. Weyns, a.w., blz. 1068).
41. Beddelakens.
42. „Caer” = korf (Verdam, a.w.).
43. Zie verderop ook „kappuskool”: (zaad van) kabuiskool (= sluitkool) (Verdam, a.w.).
44. „Lope”: schepel, vaatje, tonnetje (Verdam, a.w.) Boterloop ook kneedbak.
45. AGA, aangehaald archief, 1841 nr. 110.
46. Baktrog (J. Weyns, a.w.).

De luiklokken van de abdij Rolduc

In de jaren zeventig werd tot ieders verrassing bekend dat de klokken die vóór de Franse Revolutie in de kerktoeren van de abdij Rolduc hebben gehangen, bewaard zijn gebleven. Zij hangen nu in de toren van de parochiekerk van Wissen, gelegen in het dal van de Sieg, aan de overzijde van de Rijn, mijlenver van Rolduc. Men vraagt zich af, hoe ze daar zijn terechtgekomen. Voordat we daarop antwoord geven, eerst het verhaal hoe ontdekt werd dat de klokken afkomstig zijn van Rolduc.

In Wissen leeft het oude gebruik om op kerkelijke feestdagen te beieren met de klokken, d.w.z. dat één van de klokken door trekken aan het klokketouw tot luiden wordt gebracht, terwijl de begeleidende klanken van de andere klokken tot stand worden gebracht doordat de klepel in een bepaald ritme met de hand tegen de klok wordt getrokken. De beiaardiers die voor het laatste zorgen, staan uiteraard ter hoogte van de klokkestoel. Sinds generaties verzorgde de familie Ebach dit beieren. Christian Ebach was als kleine jongen geboeid door de klokken en schreef vóór de Tweede Wereldoorlog de lange Latijnse opschriften van de grootste klok over. Daarin komen de namen van drie Rolducse abten voor, o.a. Johan Jozef Haghen. Na de oorlog moest hij bij de opleiding tot Diplom-Kaufmann het werk van W. Sombart „Der moderne Kapitalismus” bestuderen. In het eerste deel wordt abt Haghen die de kolenmijnbouw in het Wormdal (bij Kerkrade) beter organiseerde, genoemd als voorbeeld van een vroeg-kapitalistische ondernemer¹. Bij het lezen drong het tot Ebach door dat hij de naam Haghen ooit gehoord of gelezen had. Het schoot hem niet te binnen waar.

Toen hij naderhand met andere leden van de familie bij het uittrekken van de sacramentsprocessie beierde, viel zijn blik toevallig op de inscripties van de grote klok en hij zag de naam „Joanne Josepho Haghen”. In een flits werd hem de herkomst der Wissener klokken duidelijk. Tot dan toe had niemand kunnen zeggen, waar ze vandaan kwamen². In het officiële werk „Die Kunstdenkmäler des Kreises Altenkirchen”, dat in 1935 verscheen, worden wel de opschriften der klokken gegeven, maar er wordt geen verband gelegd met de abdij Kloosterrade of Rolduc³.

Christian Ebach maakte zijn bevindingen bekend in het tijdschrift „Rheinische Heimatpflege” van 1972 in een artikel met de mooie titel „Ein Glockenschicksal zwischen Wurm-und Siegtal”, daarbij doelend op Rolduc, gelegen op het westelijke plateau van de Worm, en Wissen, gebouwd aan de oevers van de Sieg⁴.

Hoe zijn de abdijsklokken in Wissen terechtgekomen? Christian Ebach nam aan dat de parochianen van Wissen de klokken in 1804 gekocht hadden op een openbare verkoop te Kerkrade, waar de hele inventaris van de abdij Rolduc zou geveild zijn⁵. Dat is een verkeerde

veronderstelling. De kloostergebouwen, de hoeven, landerijen en een deel van de inventaris waren op last van de Fransen reeds geveild in maart en april 1797. De klokken zijn via een grote omweg naar Wissen gekomen. Aan het begin van die weg stonden de Rolducse koorheren zelf.

Zij hadden onaangename herinneringen aan de winter 1792/93, toen de Franse revolutionairen voor de eerste keer de Zuidelijke Nederlanden hadden bezet. Van midden december 1792 tot begin maart 1793 was een generaal met soldaten te Rolduc ingekwartierd; de abdijs had de nodige rantsoenen voor de troepen moeten leveren; vlak voor de terugtocht namen de Fransen alle zilverwerk in beslag. Bovendien was in juni 1793 het schrikbewind van Robespierre aan de macht gekomen, dat niets ontziend tegen adel, geestelijkheid en kloosters optrad. Daarover vertelden de vele Franse emigranten in deze streken gruwelijke verhalen. Toen de Franse revolutionaire legers voor de tweede keer, in de zomer 1794, zegevierend de Zuidelijke Nederlanden binnentrokken, ontstond er bij gefortuneerden en geestelijkheid een ware paniekstemming. Velen zochten hun heil in de vlucht met medeneming van kostbare goederen⁶. Het kapittel van Sankt Adalbert te Aken bracht het archief, de relikwieën en de kerkschat reeds in juli in veiligheid. In augustus liet het Akense Marienkapittel de domschat en de rijksinsignieën naar Paderborn overbrengen⁷. Bij de nadering van de Franse troepen verlieten honderden welgestelde burgers de stad. Op 23 september werd Aken bezet, op 24 september Heerlen.

Abt Chaineux en de 22 inwonende kanunniken waren op zaterdag 20 september weggetrokken uit de abdijs. Ook zij namen heel wat kostbare zaken mee: niet alleen contant geld, het zilverwerk en het porselein, maar ook een massa linnengoed en stoffen, de paramenten en gebruiksvoorwerpen van de kerk; bovendien het omvangrijke archief en een deel van de belangrijkste boeken (respectievelijk met een gewicht van minstens 360 en 4000 kilo⁸). Ook niet voor de hand liggende zaken zoals de apparatuur van een kleine drukkerij met de voorraad lood (360 kilo) en tin (49 kilo) en het uurwerk dat in het timpaan van de Moretti-vleugel was ingebouwd. Het grote uurwerk aan de achterkant van de kerktoren was eveneens gedemonteerd en ingepakt. Bij die gelegenheid waren ook de zes klokken uit de toren gehaald en op vier wagens geladen⁹.

Dat alles ging mee, toen de koorheren de wijk namen in oostelijke richting; een kleine karavaan op weg naar de veilige overkant van de Rijn. Bij Düsseldorf stak men de rivier over en een groot deel van de meegevoerde zaken liet men achter in de Trappistenabdijs Düffelthal, even buiten de oude stad gelegen in het dal van de Düffel. Voor alle zekerheid werden de klokken in de kloostertuin in de grond verborgen.

Abt Chaineux en het merendeel van de kanunniken trokken verder naar het oosten en vonden tenslotte een onderdak in het plaatsje

*Toren van de parochiekerk van Wissen aan de Sieg. Hier hangen nu vier
luiklokken van de abdij Rolduc.*

Welda bij Warburg¹⁰, gelegen tussen Paderborn en Kassel. Men kwam er op 3 oktober aan en zou er bijna negen maanden in vrijwillige ballingschap verblijven. Eind juni 1795 verliet men het adellijke huis dat ter beschikking was gesteld. De ziekelijke abt wilde echter niet terugkeren, hij vestigde zich te Münster; enkele koorheren gingen naar hun familie, de meesten werden opgenomen bij de confraters die pastoor waren in de buurt van de abdij¹¹. Van de goederen die waren opgeslagen, bracht men niets mee terug, want er was voorlopig geen mogelijkheid om de abdij te betrekken.

Pas in maart 1796 mochten er weer kanunniken in de abdij wonen en er een kloosterlijk leven leiden. Dat duurde echter niet lang. Door de wet van 1 september 1796 werden de kloosterconventen opgeheven. Op 15 december moesten de in de abdij verblijvende koorheren de gebouwen verlaten. Zij vonden weer onderdak bij hun confraters in de Rolduse parochies. De abdij en de bezittingen werden door de Franse overheid in beslag genomen en openbaar geveild. De goederen die naar de overkant van de Rijn waren gebracht, waren er uiteraard niet bij. De luiklokken waren nog begraven in de kloostertuin van Düsseldorf. Daarmee hadden ze het eerste stuk van de weg tussen Rolduc en Wissen afgelegd.

Bij de veilingen van maart en april 1797 wist de energieke koorheer Simon Pieter Ernst, pastoor van Afdon¹², via stromannen de gebouwen van de abdij, acht boerderijen en twee molens terug te kopen, waarbij de bons die de kloosterlingen voor hun levensonderhoud hadden gekregen, als betaalmiddel werden gebruikt. Ernst geloofde nog vast in de mogelijkheid dat na verloop van tijd het kloosterleven hersteld zou worden. Met de opbrengst van de pachten werd voorlopig in het levensonderhoud van de kanunniken voorzien. In naam van de geëmigreerde abt voerde Ernst het beheer over de goederen. Toen abt Chainoux op 9 juli 1800 te Münster overleed, besloten de koorheren de gemeenschappelijke bezittingen centraal te blijven beheren en wezen twee confraters aan om naast Ernst het bewind te voeren¹³.

Er opende zich echter geen uitzicht op herstel van het kloosterlijk leven in de abdij. Ook niet na de verzoening van kerk en staat onder Napoleon bij het concordaat van juli 1801. De tekst daarvan werd pas bekend gemaakt op 18 april (eerste paasdag) 1802. Maar over de opgeheven kloosters bleek er niets in te staan. Ze bleven dus opgeheven. Een jaar later, op 4 juni 1803, gaf de vertegenwoordiger van de H. Stoel in Frankrijk zelfs de verklaring uit dat alle voormalige kloosterlingen in de gebieden onder Frans bestuur, gesecculariseerd waren: zij waren ontslagen van de gelofte van gehoorzaamheid aan hun overste en mochten het kloosterkleed niet dragen. Zij bleven wel gebonden door de gelofte van zuiverheid en voorzover mogelijk door de gelofte van armoede. De kloosterconventen waren daarmee definitief opgeheven en nieuwe konden niet meer gevormd worden.

De Gabriëlklok, in 1629 gegoten door Frans van Trier. Als details twee siermedaillons en een stuk van het randschrift met ornamentband.

De Rolducse koorheren besloten de vroegere kloosterbezittingen onder elkaar te verdelen. Ernst had reeds in februari 1803 voor hen ontheffing van de gelofte van armoede aangevraagd en verkregen. De goederen die aan de overkant van de Rijn waren opgeslagen, werden in het voorjaar naar Rolduc getransporteerd of in Duitsland te gelde gemaakt. Iedere koorheer kreeg het hem toekomende deel, nadat aan de verplichtingen tegenover derden was voldaan. Op 24 januari 1804 vond de definitieve verdeling plaats van de belangrijke onroerende goederen (de hoeven en landerijen)¹⁴.

Voor de luiklokken van de abdij was reeds in oktober 1802 een andere bestemming gevonden. De parochie Wissen namelijk, 70 km ten oosten van Bonn aan de Sieg gelegen, had geen bruikbare klokken meer; die waren bij de grote dorpsbrand van 17 september 1788 door de gloed van de brandende kerktoren gebarsten en vervormd¹⁵. De abdij Rolduc had van oudsher onder haar hoede de parochie Hersel, 6 km ten noorden van Bonn aan de Rijn; een kanunnik uit de abdij was er pastoor. Sinds 1799 was dat M.G. Lauckhardt¹⁶, die nauw contact met S.P. Enst onderhield. Op een of andere manier is hij in contact gekomen met Busch, „Amtmann” te Schönstein, onder wiens district Wissen ressorteerde. Deze wist de Wissenaren te interesseren voor „6 auf einander stimmende Klocken” die pastoor Lauckhardt hen kon bezorgen. In september 1802 moet er een voorlopig koopcontract zijn opgemaakt, waarna op 4 oktober het vervoer aan de minstvragende ondernemer werd gegund. Over het geheel lag voorlopig de sluier van een goed bewaard geheim: bij de aanbesteding heette het dat de klokken gehaald moesten worden op een plaats ongeveer drie uur onder Düsseldorf (in werkelijkheid slechts drie kilometer); pas bij het vertrek uit Wissen zou de voerman de naam van de plaats meegedeeld worden¹⁷.

Het halen, opgraven en overbrengen van de klokken vond plaats van 11-18 oktober. De pastoor van Hersel was te Düsselthal aanwezig om leiding te geven bij het opgraven van de klokken. Beschadigingen bij het op- en afladen en tijdens het vervoer zouden ten laste van de voerman komen. Na acht dagen was men terug in Wissen, waar gedurende twee dagen, op 19 en 20 oktober, de klokken gewogen werden. Men had er een aparte machine voor laten construeren. De grootste klok woog 2815 pond, de tweede 1825 pond, de derde 1400 en de vierde 400 pond¹⁸. De twee kleinste wogen samen 568 pond. Eén van de twee was echter gesprongen en onbruikbaar. Bij een latere weging bleek zij 378 pond zwaar te zijn, dus praktisch even zwaar als de vierde. De zesde klok moet dan 190 pond hebben gewogen.

Op 20 oktober werd ook het definitieve contract met pastoor Lauckhardt opgemaakt. De Wissenaren wilden alleen de vier grote klokken aankopen en 14 stuivers per pond gewicht geven. Voor het gecorrigeerde totaalgewicht 6289 pond was dat 1467 rijksdaalders 26 stuivers¹⁹. De gebarsten klok zouden de Wissenaren verkopen als

klokkespijs en dan zou Lauckhardt de vergoeding daarvoor krijgen. Zouden ze naderhand ook de kleinste klok gebruiken, dan zou die alsnog met 14 stuivers per pond betaald worden. Die dag ontving Lauckhardt reeds 533 rijksdaalders en 20 stuivers uit de gemeentekas. De rest zou het volgend jaar in twee termijnen betaald worden (in mei en september). Maar reeds op 19 april 1803 overhandigde kerkmeester Stock pastoor Lauckhardt een wissel ter waarde van 998½ rijksdaalders, ter betaling van het gehele resterende bedrag en als vergoeding voor de inmiddels als klokkespijs verkochte gebarsten klok.

Daarmee waren de klokken van de abdij Rolduc eigendom geworden van de gemeente/parochie Wissen. In de toren was inmiddels een nieuwe klokkenstoel aangebracht, waarin de grote klokken waren opgehangen. Over de kleinste klok vernemen we niets uit de bewaarde stukken. Zij schijnt toch naderhand te zijn gebruikt, want volgens Ebach waren er vóór de Eerste Wereldoorlog zes klokken. Twee werden toen voor oorlogsdoeleinden afgegeven. De ene was begin 19de eeuw uit oud materiaal gegoten en hing als vijfde klok in de toren; de andere was een kleine klok die als „Messglöckchen” werd gebruikt en opgehangen was in de dakruiter boven het koor dat met het kerkschip in 1804 was gebouwd. Dit kan de kleinste klok uit de abdij Rolduc zijn geweest²⁰.

In het kasboek dat S.P. Ernst in zijn kwaliteit van beheerder bijhield, is de verkoop van de klokken slechts versluierd aangegeven; er staan een paar ontvangsten in „pour les effets vendus par M. Lauckhardt”. Verrassend is dat bij een soort eindafrekening op 12 september 1803 die „effets” genoteerd staan als verkocht voor 12½ stuiver het pond, terwijl dat in feite voor 14 stuivers was²¹. Het lijkt alsof Lauckhardt een soort commissieloon heeft mogen houden, hoewel hij zijn onkosten reeds in rekening had gebracht.

Van de zes klokken die de abdij Rolduc bezat, zijn dus de vier grote bewaard gebleven. Drie dragen een naam die nauw verbonden is met de abdij: de grootste heet „Maria” en de derde „Gabriël”, samen verenigd in het geheim van Maria Boodschap, dat het patrocinium is van de kerk van Rolduc; de tweede klok draagt de naam „Augustinus” en herinnert aan de bewoners van de abdij: reguliere kanunniken van H. Augustinus.

Ook de rijke geschiedenis van de abdij komt in de klokken te voorschijn. De drie zojuist genoemde werden volgens de opschriften gegoten in 1629 tijdens het abbatiaat van Balduin von Horpusch (1614—1635), die veel heeft gedaan voor het herstel en de verfraaiing van de kloostergebouwen, die zwaar hadden geleden door de krijgsverrichtingen in de eerste helft van de 80-jarige oorlog²². Die activiteiten pasten in het streven van de Contrareformatie om kerk en eredienst met luister te omgeven en het katholieke geloof hernieuwde uitstraling te verlenen. Abt Von Horpusch liet boven het

16de eeuwse koor een stenen gewelf aanbrengen en plaatste er een voornaam hoofdaltaar in barokstijl²³. Verder nam hij het herstel van de westbouw ter hand, waarbij de middenpartij werd uitgebouwd tot een imposante toren met stenen bekroning. Dat gebeurde in 1624 zoals uit de muurankers is te zien. Drie jaar later kreeg meester Johan Stade die te Aken orgels had gebouwd in de Dom en in de St. Foilan, opdracht onder het torengewelf een barokorgel te plaatsen²⁴. In 1629 vervaardigde de beroemde Akense klokkegieter, Frans van Trier, die o.a. bekend was geworden door het gieten van het grote bronzen bekken van de Keizel-Karel-fontein op de markt te Aken in 1620²⁵, een stel klokken voor de abdij Rolduc.

Drie ervan hangen nu in de kerktoren van Wissen; twee hebben nog de oorspronkelijke vorm, namelijk de Augustinusklok en de Gabriëlklok, terwijl de Mariaklok tweemaal is hergoten.

De *Augustinusklok* meet ter hoogte van de slagring 109 cm en staat in f. Langs de bovenrand is op sierlijke wijze een tweeregelige inscriptie aangebracht:

EN EGO CHRISTE TIBI: AUGUSTINUS CONSONO LAUDES
ADM R: AC NOB: D: BALDUINUS AB HORPUSCH ABBAS Ao
1629.

Onder de sierband de naam van de gieter:

FRANCISCUS TREVERENSIS
ME FECIT.

In vertaling: Zie, ik Augustinus luid voor U, Christus, een lofgezang. De zeereerwaarde en edele heer Balduin van Horpusch, abt, anno 1629. Frans van Trier heeft mij gemaakt.

Zoals gebruikelijk wordt de klok sprekend opgevoerd.

Op de flank van de klok zijn rondom vier grote medaillons aangebracht: tweemaal het wapen van abt Horpusch en tweemaal Maria met kind in stralenkrans; daartussen viermaal in klein medaillon het christusmonogram IHS met kruis en drie nagels. De zware kroon waaraan de klok wordt opgehangen, is voorzien van zes engelenkopjes.

De *Gabriëlklok* meet bij de slagring 98 cm en staat in g. De vorm en versiering stemmen opvallend overeen met de Augustinusklok: de kroon is weer met engelenkopjes gesmukt, eenzelfde brede sierlijke band met tekst en dezelfde medaillons op de flank. De inscriptie staat nu geheel binnen de sierband; zij luidt:

DAEMONIS INSULTUS GABRIEL PULSANDO REFRAENO ★
ADM: R: AC NOB: D: D: BALDUINUS
AB HORPUSCH ABBAS MON^{ty} RADENSIS ★ FRANCISCUS
TREVERENSIS ME FUDIT ★ 1629

In vertaling: Satans dreigingen bedwing ik, Gabriël, door te luiden. De zeereerwaarde en edele heer Heer Balduin von Horpusch, abt van Kloosterrade. Frans van Trier heeft mij gegoten, 1629.

De *Mariaklok*, de grootste van het stel, meet bij de slagring 125 cm en staat in es. Zij bezit niet meer de oorspronkelijke vorm; ze werd

Grafsteen van abt Balduin van Horpusch in kruisgang te Rolduc.
(Foto: Jean Daemen).

rweemaal hergoten en de laatste keer blijkbaar vergroot. Bij deze gelegenheid is er een aantal chronica (tijdverzen) op aangebracht, waarin de gedenkwaardige feiten bij het gieten en hergieten zijn vastgehouden. Deze opschriften lopen niet rond de klok, maar beslaan één helft van de flank, vanaf de bovenkant tot aan de benedenrand. Eerst staan er een paar algemene klokopschriften in kleine hoofdletters:

LUCTANTES VENTOS FULGUR TONITRU(M)QUE
REPELLO²⁷

DEFUNCTOS PLORO, VIRGO MARIA VOCOR
PRAE RELIQUIS VERO CULTORES CONVOCO SACROS
QUI PURO LAUDENT CORDIS AMORE DEUM

In vertaling: Stormwinden, bliksem en donder verdrijf ik; de doden beweën ik; Maagd Maria wordt ik genoemd; en verder roep ik de heilige bedienaren bijeen, opdat zij met een pure liefde des harten God loven.

Dan volgen de tijdverzen; de letters die tevens als Romeinse cijfers gelden, zijn extra groot, evenals de eerste letters van de eigennamen. Het eerste chronicon luidt:

SOLIVS DEI GLORIAE AC SANCTAE EIVS
GENITRICIS HONORI CONSECRATA PRIVS
FVNDOR ABBATE BALDUINO AB HORPUCHS (sic!)²⁸

In vertaling: Tot lof van de ene God en ter ere van Zijn Heilige moeder gewijd, word ik voor het eerst gegoten onder abt Balduin von Horpusch.

De cijferletters vormen tezamen het jaartal 1629, het jaar waarin deze klok samen met de Gabriëlklok werd gegoten als symbool voor Maria boodschap, patrones van de abdijkerk.

Het tweede chronicon luidt:

VIX ANTE DISCIPLINAE INSTAVRATIONEM
INSTAVROR ABBATE PETRO VANDER STEEGH

In vertaling: Vlak voor de restauratie van de kloostertucht word ik gerestaureerd onder abt Peter van der Steghe.

De cijferletters geven het jaartal 1682. In dat jaar werd de Mariaklok hergoten in opdracht van abt Van der Steghe. Deze overleed op 1 december van dat jaar, zonder dat hij de voltooiing van de in 1680 ondernomen kloosterreformatie had beleefd. Wel had hij in juli 1682 inofficieel vernomen dat de nieuwe strenge constituties in Rome aanvaard waren en goedgekeurd zouden worden. Die goedkeuring werd echter pas officieel op 28 augustus 1683 door een bulle van

Innocentius XI²⁹. Voordat Van der Steghe met de hulp van prior Bock de kloosterlijke geest poogde te verbeteren, had hij veel gedaan voor het uiterlijk van de abdij. In de jaren 1671—1676 liet hij de markante abtvsleugel met de aangrenzende vierkante toren bouwen. In 1678 werd de stenen bekroning van de kerktoeren uit de tijd van abt Horpusch afgebroken en vervangen door een elegante houten spits. In het contract met de meestertimmerman Adam Wijnants is de waarschuwing opgenomen dat bij de afbraak de klokken niet beschadigd mochten worden³⁰. Of er toch iets misging?

Dan volgen twee tijdverzen voor eenzelfde jaar:

ILLESA PRO AMPLIOR DEI SERVITIO
REFICIOR ABBATE IOANNE IOSEPHO HAGHEN
EO ANNO QVO PRIMVS PERPETVO TOPARCHIAE
KIRCHRODENSIS IVRE A REGE VESTITVS ATQVE
EXORNATVS FVIT³¹

In vertaling: (Hoewel) onbeschadigd word ik voor de dienst van God groter hermaakt onder abt Johan Jozef Haghen; in het jaar dat hij als eerste met de eeuwige heerlijkheidsrechten over Kerkrade door de koning werd bekleed en getooid.

De cijferletters leveren beide keren het jaartal 1762 op. Het hergieten en vergroten van de Mariaklok wordt in het tweede tijdvers wel in een erg werelds kader gezet. Haghen had als abt van Roduc van zijn souvereine, keizerin Maria Theresia, de heerlijkheid Kerkrade gekocht. Hij was daarmee de eerste die zich exclusief „heer van Kerkrade” mocht noemen. Sinds abt Horpusch had de abt van Roduc met één of twee andere personen de heerlijke rechten over Kerkrade tegen een bepaalde som in pand gehad, was dus pandheer geweest. Abt Haghen kocht de heerlijkheid aan voor een bedrag van 5000 gulden en daarmee was de abt van Roduc blijvend (perpetuus) heer van Kerkrade³².

Op de andere kant van de klok staat de naam van de klokkegieter: CHODOIR F. Het moet een lid zijn van de Luikse gietersfamilie Chadoir, wier naam in de betreffende parochieregisters ook als „Chodoir(e)” wordt gespeld. Wanneer de F achter de naam niet de afkorting is van „fudit” of „fecit” (goot of maakte), is het de eerste letter van een voornaam en dan weten we dat de Mariaklok is hergoten door Francois Chadoir, te Luik geboren op 6 oktober 1722 en aldaar overleden op 1 november 1786. Bij de eerste veronderstelling kan het werk ook gedaan zijn door de vader Joseph Chadoir, die op 13 januari 1764 overleed, ofwel uitgevoerd zijn door vader en zoon samen³³.

De jongste klok is de *H. Kruisklok*, die bij de slagring 65 cm meet en de octaafklank vormt bij de Mariaklok. Onder de bovenrand is een kort tweeregeling opschrift aangebracht:

IN HONOREM SI CRUCIS
1769 CHAUDOIR FEC.

In vertaling: Ter ere van het H. Kruis; 1769, Chaudoir maakte (mij). In de abdij werd een groot partikel van het H. Kruis bewaard; bovendien stond er van oudsher in de kerk een H. Kruisaltaar. Als gieter van de klok komt alleen in aanmerking Francois Chaudoir, daar zijn vader intussen was overleden. Deze Francois had in 1763 voor de kerk van Kerkrade drie klokken gegoten³⁴, waarvan de kleinste bewaard is gebleven en in de toren van de Kerkradse parochie Blijde Boodschap hangt.

De vier grote abdijsklokken die nu te Wissen hangen, zijn in de Tweede Wereldoorlog gelukkig gespaard gebleven. Ze werden weliswaar bij de algemene inzameling van klokken uit de toren gehaald en weggevoerd, maar kwamen niet aan de beurt omgesmolten te worden. Na de oorlog ontdekte men ze op het klokkengerkshof te Hamburg, waarna ze terugkeerden bij de rechtmatige eigenaar, de parochie Wissen. In 1972 stelde de klokkendeskundige J. Schaeben vast dat de klokken toch beschadigingen hadden opgelopen en dat de twee oudste materiaalmoetheid vertoonden. Hij achtte de klokken echter zo waardevol dat ze geplaatst werden op de lijst van „denkmalwerte Geläute der Erzdiözese Köln”. Dat schiep de mogelijkheid om de klokken met een flinke subsidie van het aartsbisdom te laten restaureren in een speciaal atelier te Nördlingen. Dat gebeurde in november en december 1974³⁵.

Inmiddels hadden gulle gevers, voor de parochie een vijfde klok laten maken, die de toon b kreeg, zodat een harmonisch vijftonig geluid (es'-f-g-b-es'') werd verkregen. De klok ontving de naam Helena in aansluiting bij de naam van de klok uit 1769: H. Kruis. Keizerin Helena heeft volgens de legende het kruis waaraan Christus gestorven was, te Jerusalem teruggevonden. Zoals de klokken Maria en Gabriël pasten bij het patrocinium „Maria Boodschap” van de kerk van Rolduc, passen H. Kruis en Helena bij het patrocinium „Kruisverheffing” der parochiekerk van Wissen. In 1974 op 15 september, de dag waarop de kerkelijke kalender dit feest viert, is de nieuwe klok plechtig gewijd door de Z.E.H. J. Stassen, directeur van het Centrum Rolduc, dat in de voormalige abdij is gevestigd³⁶.

L. Augustus

NOTEN

1. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, München 1928, dl. II 2, blz. 851 en 852.
2. Schriftelijke mededeling van Christian Ebach, d.d. 26 jan. 1974.
3. *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, dl. 16, 1, Kreis Altenkirchen, bewerkt door Margot Bitterauf-Remy, Düsseldorf 1935, blz. 176 en 177.
4. Op blz. 264-268. Het gebruik van het beieren wordt beschreven op blz. 267 en 268. Het artikel is ook te vinden in: Christian Ebach, *Die Kreuzerhöhungskirche zu Wissen*, Wissen 1973, blz. 39-49.
5. *Rheinische Heimatpflege* (Neue Folge), 1972, blz. 267.
6. F.J.M. Wiertz, *Het land van Rode en de invallen der Fransen 1792—1795*, in: *Uit Kerkrade's verleden*, Kerkrade 1967, blz. 73-109, speciaal blz. 73-90.
7. B. Poll e.a., *Geschichte Aachens in Daten*, Aken 1960, blz. 94.
8. Dat valt op te maken uit de nota's over de opslag van goederen te Duisburg (vanaf 16 juli 1798 tot 31 maart 1803) en te Ruhrort (vanaf 3 aug. 1800 tot 3 april 1803). (Archief Rolduc, abdij Kloosterrade, portef. 29a, omslag 8.)
9. Het waren vier wagens zoals blijkt uit het contract dat werd opgemaakt voor het ophalen van de klokken. De twee grote klokken ieder op één wagen, de vier andere verdeeld over twee wagens (parochiearchief Wissen, nr. 97, 1).
10. F. Wiertz, blz. 88.
11. Namelijk te Kerkrade, Afden, Herzogenrath en Doveren.
12. Zijn uitvoerige levensloop in: *Biographie nationale*, dl. 31, Brussel 1962, kol. 297-328, van de hand van C. de Clercq. Van dezelfde auteur: Simon-Pierre Ernst (1744—1817) et ses correspondants, in: *Annales du XXXIVme congrès de la fédération archéologique et historique de Belgique*, Verviers 1951.
13. C. de Clercq, *Rolduc. Son abbaye - Ses religieux - Son séminaire (1661—1860)*, Kerkrade 1975, blz. 184-186, 207-210.
14. De Clercq, 1975, blz. 222, 229-232.
15. Ebach, 1972, blz. 264 eerste kolom.
16. Gedoopt te Ahrweiler op 24 feb. 1753, geprofeest 21 nov. 1772, priester gewijd 15 maart 1777, overleden 11 jan. 1825 te Bonn. - C. De Clercq spelt zijn naam steeds als Lanckhardt. De lezing met au is de juiste; af en toe wordt dat met een haakje boven de u verduidelijkt.
17. De stukken daarover bevinden zich in het parochiearchief van Wissen, nr. 97, 1-3.
18. Op het totaal van 6440 pond werd echter 151 pond aan bijgelegde gewichten in mindering gebracht, zodat het gezamenlijke gewicht van deze vier op 6289 pond kwam. Het precieze gewicht van de afzonderlijke klokken is daardoor niet bekend.
19. De rijksdaalder werd gerekend aan 60 stuivers.
20. Ebach 1973, blz. 17; dezelfde, toelichting bij de Glockenweihe 1974.
21. Archief Rolduc, abdij Kloosterrade, portef. 29a, omslag 2. Volgens de notitie van Ernst was ontvangen voor 6289 pond, à 12½ stuiver het pond, een bedrag van 1310 rijksdaalder 12½ stuiver, en naderhand nog voor 250 pond, à 13½ stuiver het pond, 56 rijksdaalder 15 stuiver. In totaal 1366 rijksd. 27½ stuiver. Volgens de twee kwitanties in Wissen ontving Lauckhardt 1531 rijksd. 50 stuiver.
22. Joann Noppius, *Aacher Chronick*, Keulen 1632, blz. 151; Nic. Heyendal, *Annales Rodenses* (continuatio), uitgeg. door E. Lavalleye als deel VII van S.P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, Luik 1853, blz. 130.

23. Foto van het hoofdaltaar in Rolduc 1843—1943, Kerkrade 1948, blz. 103. P. Everts stelt daar de vervaardiging in 1635; dat moet reeds in 1631 of eerder zijn gebeurd, want Noppius vermeldt het nieuwe altaar in zijn boek, waarvan het voorwoord gedateerd is op 1 jan. 1632.
24. K. Dreimüller, Bijdrage tot de geschiedenis van het vroegere barokorgel in de abdij Kloosterrade, in: Rolduc's Jaarboek, 1960, blz. 112-115.
25. A. Dorgelo, De klokkengieters van Trier en hun werk, in: Bijdragen en mededelingen Gelre, 60 (1960), blz. 1-90, speciaal blz. 28-30. Frans van Trier (1586—1672) heeft in zijn lange leven het klokkegietersbedrijf tot grote bloei gebracht. Van hem zijn een groot aantal klokken in Aken en wijde omgeving bekend.
26. Deze tekst wijkt iets af van die bij Ebach en die in de *Kunstdenkmäler*. Hij is door schrijver dezes in 1975 ter plaatse gecontroleerd.
27. De M die de vierde naamval moet aangeven, is niet aanwezig, ook niet in de vorm van een streepje boven de U.
28. Bij Ebach, 1972, blz. 265 en Ebach 1973, blz. 41 zijn helaas een paar regels weggefallen.
29. C. de Clercq, Theologisch onderwijs en vorming te Rolduc van 1680 tot 1796, in: *Roda Sacra 1104-1954*, Roermond 1954, blz. 17-24; dezelfde, Onuitgegeven documenten betreffende de kloosterlijke hervorming te Rolduc in 1680—1683, in: *Ons geestelijk erf*, 42 (1968) blz. 262-297; dezelfde, 1975, blz. 1-27.
30. Archief Rolduc, abdij Kloosterrade, port. 1, omslag 5: *Verdinghzzettel des thorns an der kirchen, anno 1678*. Uit de tekst: „...den grossen steinen Kirchthurn abzubrechen und von holz an platz dessen einen nieuwen zu zimmeren... Erstlich soll mr. Adam schuldig sein den grossen thurn... abzubrechen, von der steiner krön an bis vier fuess unter die erste gallerey...”. In de derde conditie de waarschuwing betreffende de klokken.
31. In de *Kunstdenkmäler* blz. 176 en bij Ebach 1972, blz. 265 is in beide chronica ten onrechte een I bijgevoegd. In plaats van *ampliori* staat daar *ampliori* en voor *kirchrodensis* staat er *kirchroidensis*, zodat een foutief jaartal ontstaat. - In het laatste tijdvers staan tegen het gebruik in drie niet-cijferletters in groot kapitaal (T, K en R).
32. G.D. Franquinet, Oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade, Maastricht 1868, blz. 167, nr. 284. De oorkonde is gedateerd 31 juli 1762.
33. De gegevens over de familie Chadoir werden in 1974 verstrekt door Mevr. J. Rouhart-Chabor, medewerkster van het Archives de l'Etat te Luik. Daarvoor onze vriendelijke dank. - Vgl. ook: *Biographie nationale*, dl. 35, kol. 119-126. Een artikel over de familie Chadoir van de hand van J. Yernaux. Helaas ontbreken gegevens over deze François.
34. RAL, LvO, nr. 2563, bijlage 10.
35. Ebach, 1972, blz. 267 kol. 1; Ebach 1973, blz. 49; *Wissener Pfarrbote* 29 (1975), nr. 1.
36. Chr. Ebach in het programma van de „Glockenweihe”. Daar geeft hij als gewicht van de vijf klokken: Maria ca. 1500 kg, Augustinus 830 kg, Gabriël 550 kg, H. Kruis 230 kg, Helena 360 kg.

Een beëdigd priester in de Franse tijd

Pastoor Penners van Heerlen verdedigt de door hem afgelegde „déclaration” en de „eed van haat” ten overstaan van zijn parochianen.

De verschillende beloftes en eedformules, die de burgerlijke overheid in de tijd van de Franse Revolutie aan de geestelijken oplegde als een toets van hun loyaliteit ten opzichte van het nieuwe regiem¹, zijn het voorwerp geworden van een ongemeen felle pennestrijd, waarin voor- en tegenstanders van de geoorloofdheid om aan deze eisen te voldoen tegen elkaar van leer trokken. Honderden strijdschriften zagen toen het licht. Deze strijd tussen de zogenaamde *assermentés* en *insermentés*, de partijnamen voor respectievelijk de beëdigde en onbeëdigde geestelijkheid, heeft ook in de historiografie tal van publicaties uitgelokt². Een aantal daarvan bleef beperkt tot bepaalde landen of landstrekken, die toen deel uitmaakten van het grondgebied van de Franse Republiek, of ook tot afzonderlijke bisdommen of delen er van. Ook met betrekking tot het departement van de Nedermaas, waartoe het grootste gedeelte van de huidige provincie(s) Limburg behoorde, verschenen al heel wat publicaties, al of niet toegespitst op het departement als geheel of op delen er van. Voor het huidige Zuid-Limburg behoeft hier slechts de naam vermeld te worden van C. de Clercq, die verschillende studies aan deze vraagstukken gewijd heeft en zich vooral verdienste heeft verworven bij het onderzoek naar een van de voornaamste woordvoerders van de beëdigde clergé in onze contreien, de befaamde publicist Simon Peter Ernst van Rolduc³.

De hier volgende bijdrage is gewijd aan een van de woordvoerders van dezelfde groepering, wiens betekenis echter nauwelijks de grenzen van zijn parochie heeft overschreden, namelijk pastoor Dionysius Penners van de Pancratius in Heerlen. In de jaren van zijn pastorale bediening⁴ heeft hij al de aan de dienstdoende clergé opgelegde eden en beloftes afgelegd. In het van hem bewaard gebleven „dagboek”⁵ is de tekst van de preken opgenomen, waarin hij geprobeerd heeft zijn handelwijze ten overstaan van zijn parochianen te rechtvaardigen. De tekst van deze preken volgt hier, omdat dit genre in de omvangrijke literatuur over deze vraagstukken slechts spaarzaam vertegenwoordigd is. Daarom ook reikt de betekenis van deze stem van de basis over de grenzen van het strikt lokale. We zullen bij wijze van spreken pastoor Penners zelf aan het woord laten. Ik beperk mij er toe hier een korte karakteristiek van de preken te laten volgen. Slechts enkele opmerkingen nog vooraf.

Met de pastoor zelf hebben we in voorgaande bijdragen al voldoende kennis gemaakt⁶. Ik herinner er slechts aan, dat hij benoemd werd kort voordat de republikeinse legers voor het eerst in

onze streken doordrongen en dat zijn bezoldiging nauwelijks was geregeld, toen het republikeins regiem hier voor goed werd gevestigd en deze regeling weer teniet deed. Ook de grote rivaal van Penners bij de opvolging van pastoor A. Morees, kapelaan Martinus Pluijmackers, verscheen al voor het voetlicht⁷. We zezen er al op, dat na de benoeming van Penners tot pastoor in Heerlen Pluijmackers weigerde zich daarbij neer te leggen en dat alle pogingen om het geschil te regelen faalden. De uiterst gespannen verhouding tussen pastoor en kapelaan kreeg een nieuwe dimensie, toen de republikeinen in het voorjaar van 1797 voor het eerst van de geestelijken een loyaliteitsverklaring verlangden⁸ en Penners na lang wikken en wegen deze verklaring aflegde, Pluijmackers daarentegen weigerde. Deze tegenstelling heeft zonder twijfel de partijvorming onder de parochianen van de Pancratius bevorderd en het karakter er van mee bepaald. Meer dan eens zou Penners er zich over beklagen, dat Pluijmackers de gevoelens van de gelovigen zo geraffineerd wist te bespelen, dat hij er de nadelige gevolgen van moest ondervinden⁹.

Wat de preken zelf betreft ga ik er van uit, dat zij gehouden zijn in de taal, waarin ze werden opgetekend: het Duits¹⁰. In het Heerlen van toen was dat heel gewoon, zoals dat ook op verschillende plaatsen in de omgeving het geval was. De eerste preek, waarvan de tekst hier volgt, is vermoedelijk in het jaar 1796 gehouden. Zij is hier opgenomen, omdat zij een duidelijk licht werpt op de grondhouding, die pastoor Penners ten opzichte van de overheid in het algemeen en ten opzichte van de Fransen in het bijzonder aan de dag legde. De vertegenwoordigers van het Franse regiem waren voor hem de vertegenwoordigers van de wettige overheid, waaraan men bijgevolg een loyale houding verschuldigd was. Voor Penners ging dat zo ver, dat hij gevolg gaf aan de oproep van de commissaris van het uitvoerend bewind, Frans Robroeck¹¹, om in de kerk voorlezing te doen van een maatregel van het regiem en daaraan een opwekkend woord te verbinden. Wel wetend, hoe de gemoederen door de betreffende maatregel — het ging om een gedwongen staatslening — in beweging waren geraakt, maakte Penners zijn preek tot een oproep tot lijdzaamheid en geduld, waarvoor hij naar het voorbeeld van Christus en dat van de eerste christenen verwees. Aan diezelfde overheid was men de vrije uitoefening van de godsdienst verschuldigd¹², zodat de dankbaarheid voor deze weldaad verplichtte tot het ook aanvaarden van minder sympathieke maatregelen. Hij ontveinsde zich niet, dat daar grenzen aan gesteld waren, maar dat was eerst het geval, wanneer hogere belangen in het geding waren. Dan eerst zou eveneens met een verwijzing naar het voorbeeld van de eerste christenen het evangeliewoord van kracht worden: "Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen".

Hij kon toen nog niet vermoeden, hoe spoedig al dergelijke uitspraken voor hem persoonlijk direct van betekenis zouden gaan worden. De tweede preek is gehouden op 28 mei 1797, enige tijd,

Jesus, Maria, Joseph, Pancratius.

„Ich will, daß mein Vater lebt und ich am jüngsten Tage von dem Leben auferstehen werde.“
Joh. 11—25.

Zum frommen Andenken
an den
hochachtungwürdigen Herrn
Dyonisius Penners,
ehemals verdienstvoller und eifriger Pfarrer
zu Heerlen.

Der Verstorbene wurde geboren zu Heerlen den 10. Juli 1755, zum Priester geweiht in Ruzemund im Jahre 1780, im nämlichen Jahre übernahm er die Stelle als Kaplan in seinem Geburtsort, wo er zwölf Jahre hindurch mit großem Fleiße und allgemeiner Zufriedenheit seine Amtspflichten ausübte; 1792 wurde er als Pfarrer ernannt, arbeitete unermüdet eifrig und treu im Weinberge des Herrn; 1803 zog er sich von der Seelsorge zurück und lebte Gott und den Studien.

Am 28. Juni 1836 verschied er dem Allerhöchsten seinen Diener von dieser Welt abzurufen, um ihm die Krone der

den Verstorbenen zu ertheilen; gegen 10 Uhr Morgens ging der Verstorbene, begleitet durch die 2. Saksamente, in's letzte Leben ein. Neben aber die Gnadengaben Gottes anvertraut und, und vom Herrn: Gnad und frommen Glauben etwas nachgelassen bleibt. — »heilig und heilbar auf der Bedacht, für die Berechnungen zu beten, auf daß sie von ihren Sünden erlöst werden. — In wird diese gereinigtere Seele den erlösten Parteien in der hell. Welt und dem Herrn der frommen Glauben zuhause erhalten, damit sie ewig erlebe.

ruhe im Frieden

G e b e t .

O Gott! Sei Du Tröster Deines Dyonisius und unter dessen unendlichen Tränen hat der irdischen Würde nachgelassen. Verleihe gütig, daß er auch bei der Ebnen des Jenseits glücklich werde. Amen. (Gottum amen)

Doodsprentje van Pastoor Penners.

nadat ook in Heerlen bekend was gemaakt, dat voor het departement van de Nedermaas de wet van 7 vendémiaire an 4 (29 september 1795) van kracht was geworden¹³. Deze schreef voor, dat van de geestelijken verwacht werd bij de municipale autoriteiten een loyaliteitsverklaring af te leggen om vergunning te krijgen de geestelijke bediening te blijven uitoefenen. Evenals in Frankrijk zelf al eerder was gebeurd, werd deze wet het voorwerp van een felle pennestrijd over de vraag, of het geoorloofd was de gevraagde verklaring af te leggen¹⁴. Deze vraag hield ook in Heerlen de gemoeieren bezig en in de onmiddellijke omgeving van Penners waren de meningen sterk verdeeld. Kapelaan Pluijmackers maakte zich tot woordvoerder van degenen die de gestelde vraag negatief beantwoordden. Ten overstaan van zijn verontruste parochianen nam Penners in deze preek het tegenovergestelde standpunt in. Met de gevraagde verklaring werd niets opgelegd, dat strijdig was met het geweten. Geïnspireerd door de uitspraak van een geleerd priester¹⁵ ontwikkelde hij het Leitmotiv, dat zo lang de vrijheid van de kerk werd geëerbiedigd en bij de tenuitvoerlegging van wetten en voorschriften geen gewetensdwang werd uitgeoefend, het geoorloofd was om ook de vrijheid van de staat te eerbiedigen. De normen die deze daarbij hanteerde, behoefden als zodanig niet met die van de kerk overeen te komen. Uit de voorbeelden die Penners liet volgen, wordt wel duidelijk, welk een brede marge aan verschil hij tussen het een en het ander als mogelijkheid onderkende. Hij verklaarde niettemin, dat hij zich in zijn handelen zou laten leiden door wat het welzijn van de kerk van hem zou vragen. Aan het eind van zijn preek

kondigde hij voor de volgende dag aan de Mis te zullen opdragen met de speciale intentie, dat de eendracht onder zijn parochianen bewaard zou blijven. Op 6 juni 1797 legde hij de verklaring af, en leverde die twee dagen later in¹⁶.

Onder de indruk van de daartegen gemaakte bedenkingen tekende hij in zijn „dagboek” aan:

„Étant sommé de faire la fameuse déclaration je ne me suis pas refusé de la faire. Je soumets néanmoins mon opinion au jugement du Saint-Siège et de l'église, toujours prêt à la réformer sur sa décision. Je me sens, Dieu merci, disposé à donner ma vie pour sa cause”. (Gesommeerd om de bekende verklaring af te leggen heb ik dat niet geweigerd. Ik onderwerp mijn opvatting niettemin aan het oordeel van de H. Stoel en van de Kerk, altijd bereid om volgens haar beslissing mijn mening te herzien. Ik voel mij, goddank, bereid mijn leven voor haar zaak te geven.)

Hij voelde zich gesterkt door het feit, dat zijn vriend pastoor J.A. Daniëls van Schaesberg¹⁷ en nog enkele gelijkgezinde priesters op dezelfde dag de verklaring hadden afgelegd. Hij ondervond het echter als een teleurstelling, dat een tweetal Carmelieten, resp. uit Aken en Geldern, die hem in Heerlen assistentie hadden verleend, daarmee ophielden en naar hun kloosters terugkeerden, ook al deden zij dat volgens eigen zeggen niet om zich zo aan het afleggen van de verklaring te onttrekken¹⁸. Pluijmackers bleef heel resoluut in zijn afwijzing en onthield zich consequent van eind mei tot eind juni van iedere dienstverlening¹⁹. Hij was, naar het zich laat aanzien, de kwade genius achter de vele grieven, die in Heerlen gekoesterd werden tegen pastoor Penners wegens diens weinig principiële houding.

De strekking van de derde preek, die vermoedelijk in de tweede helft van juni 1797 werd gehouden, is gericht tegen dit soort grieven. Scherp trekt Penners van leer tegen een voorstelling van zaken als zou hij van het ware geloof zijn afgevallen. Hij blijft er op hameren, dat hij tot zijn daad gekomen is uit liefde voor zijn parochianen en met geen andere bedoeling dan hun de voortgang van de eredienst en de priesterlijke bijstand te verzekeren. Eigenbaat kon gewoon niet hebben meegespeeld, omdat met de komst van het nieuwe regiem iedere vorm van bezoldiging was weggefallen en hij het geheel zonder moest stellen. Die omstandigheid legde dan ook de parochianen de verplichting op in het onderhoud van hun pastoor te voorzien en hem wegens de omvang van het werk, dat hij onmogelijk alleen aan kon, de hulp van een tweede man mogelijk te maken. Hij beëindigde zijn preek met een nadrukkelijke verklaring van trouw aan Christus en Zijn kerk, aan wier oordeel over de strijdvrage van het ogenblik hij zich bij voorbaat wenste te onderwerpen.

In de vierde preek, die hij korte tijd later in ongewijzigde omstandigheden op het feest van de apostelen Petrus en Paulus hield, ontwikkelde hij opnieuw, soms in bijna identieke bewoordingen, dezelfde themata, zich daarbij vooral wijddend aan de plicht,

die op zijn parochianen rustte om hem bij de termijngang goed te gedenken²⁰. Met de Schrift in de hand herhaalt hij, dat de arbeider zijn loon waard is en een heel arsenaal van argumenten wordt aangeboord om deze richtlijn op maat te snijden. De termijngang zou niets minder zijn dan een natuurlijk, goddelijk en kerkelijk gebod. Opnieuw mondt de preek uit in een pleidooi voor een tweede man, bij wiens keuze men er op uit zal moeten zijn zo iemand aan te trekken, met wie het mogelijk zal zijn broederlijk samen te wonen en te werken²¹. Het moest voor iedereen duidelijk zijn, dat hij voor goed van een man als Pluijmackers bevrijd hoopte te zijn.

Dat bleek spoedig genoeg niet het geval te zijn. Op 1 juli hernam deze zijn priesterlijke activiteiten in Heerlen, omdat hij tot de bevinding was gekomen, dat het met de in het vooruitzicht gestelde sancties nogal meeviel²². Daarmee kwam ook aan de verwarring onder de parochianen in Heerlen geen einde. Er zouden nog zwaardere beproevingen volgen. Na de staatsgreep van de zogenaamde fructidoriens²³ werd de wet van 19 fructidor an 5 (5 sept. 1797) afgekondigd, die van de geestelijken een plechtige eed eiste, waarmee haat gezworen werd tegen het koningschap en trouw beloofd werd aan de republiek en haar grondwet²⁴. Op die manier hoopte men de geestelijkheid onder controle te krijgen, en de verleiding om medewerking te verlenen aan een eventuele poging tot herstel van de monarchie de pas af te snijden. Op het niet nakomen van deze verplichting werden strengen straffen in het vooruitzicht gesteld.

Over de hele uitgestrektheid van de republiek barstte een heftige polemiek los over het al of niet geoorloofd zijn van deze eed, waarbij vooral de formule van haat tegen het koningschap het meest omstreden onderdeel ging vormen²⁵. Ook in het departement van de Nedermaas werden de tegenstellingen er door aangescherpt. Uit de aantekeningen, die Penners neerschreef in zijn „dagboek” kan men opmaken, dat hij er op uit was wegen te vinden om deze gevaarlijke klip te omzeilen. Hij blijkt vooral stukken, die de mogelijkheid om ook deze eed af te leggen beargumenteerden, goed bestudeerd te hebben²⁶.

Ook de hier opgenomen vijfde preek is uitdrukkelijk gewijd aan de eedformule, die in het geding was, meer in het bijzonder aan het sleutelwoord daarin, dat het voorwerp was geworden van bevreemding en ergernis. Penners geeft zich in deze preek, die op 28 september 1797 gedateerd is, alle moeite om de zin van het woordje „haat” te verduidelijken en ontleent aan verschillende Schriftteksten gedachten om het van zijn scherpte en radicaliteit te ontdoen en zo de af te leggen eed aanvaardbaar te maken. Duidelijk wordt echter ook, dat hij op dat ogenblik nog geen beslissing heeft genomen en de gelegenheid te baat neemt om zijn parochianen duidelijk te maken, dat alleen liefde tot hen hem eventueel zou kunnen bewegen aan het gevraagde te voldoen, altijd in de veronderstelling, dat het afleggen

van de eed ethisch verantwoord zou zijn. Hij achtte zich uit overwegingen van rechtvaardigheid beslist niet gebonden om zijn werkzaamheden te blijven uitoefenen, omdat hij het zonder bezoldiging moest stellen en velen zijn eer en goede naam in het geding hadden gebracht. Hij zal niettemin zijn taken blijven uitoefenen, zo lang het maar voor hem doenlijk blijft. Aan al degenen, die hem al bij voorbaat veroordelen, houdt hij een spiegel voor met de suggestieve vraag, of zij de beproefing, die zich als mogelijkheid begon af te tekenen, namelijk beroofd te worden van iedere vorm van priesterlijke hulp, niet aan zichzelf te danken hadden.

Penners was overigens vastbesloten zich niet lijdzaam bij de ontwikkeling neer te leggen. Slechts één dag na het houden van deze preek richtte hij zich samen met zijn vriend en collega Daniëls tot de commissaris van het kanton Heerlen, Lambert²⁷, en voor zichzelf op 3 oktober²⁸ nog eens met het verzoek om opheldering over de vraag, waarom na de eerder afgelegde verklaring deze nieuwe nodig werd geacht en of deze hem niet bespaard kon blijven. Lambert kon niets anders doen dan zich verschuilen achter zijn opdracht en hem met alle aandrang aansporen aan zijn verplichting te voldoen. Nog ruim twee weken bleef Penners aarzelen, heen en weer geslingerd door tegenstrijdige verklaringen van enkele gezagsdragers van de bisdommen Luik en Roermond. Hij voldeed tenslotte op 14 oktober 1797 aan zijn verplichting, enkele dagen nadat pastoor Daniëls hem daarin was voorgedaan²⁹. De overige priesters in de parochie namen de wijk naar elders of doken onder. Onder hen was ook Pluijmackers, die op 11 oktober door een deurwaarder aanzegging had gekregen om voor de rechtbank te Maastricht te verschijnen³⁰. Hij verdween uit het Heerlense, voordat de politie zich van zijn persoon had kunnen meester maken. Penners was daarmee nu eindelijk van hem bevrijd.

Het afleggen van de eed van haat had althans bij een bepaald deel van zijn parochianen aan zijn positie geen goed gedaan. Sommigen beschouwden hem zonder meer als een afvallige. Welke vormen dat kon aannemen, beluisteren we vooral in de zesde preek, die door Penners in zijn „dagboek” werd opgenomen, voorzien van de kanttekening: „Tempore quo de bonitate Missae dubitabatur”, wat zoveel wil zeggen als „gehouden in de tijd, dat er twijfels werden geopperd omtrent de geldigheid of echtheid van de door hem gelezen missen³¹”. Voor Penners werd het aanleiding om in allerlei toonaarden de tekst uit het Lucas-evangelie: „Oordeelt niet” te doen horen. Wat zijn persoonlijke positie betrof, verklaarde hij nadrukkelijk zich van geen schuld bewust te zijn. Hij kon daarom in alle gerustheid naar het voorbeeld van Paulus het oordeel aan God overlaten. Omtrent de zaak zelf hield hij zijn gelovigen met beslistheid voor, dat de waardigheid of onwaardigheid van de bedienaar niets af deed of af kon doen aan de echtheid van het door hem opgedragen misoffer. Zoals uit de tekst zelf valt op te maken,

hield hij deze uiteenzetting vóór het begin van de H.Mis op die dag.

Penners hechte kennelijk aan al deze preken een bijzondere betekenis, en nam de tekst er van integraal op in zijn „dagboek”. Hier en daar krijgt men de indruk, dat hij de tekst heeft voorgelezen om zo de pas af te snijden aan mogelijke verdraaiingen van zijn woorden. Vermoedelijk heeft hij meer preken gehouden over deze thematiek. Aan het eind van zijn preek van 28 september 1797 tekent hij zelf aan: *NB Ne longior sim omitto cetera ad populum dicta declarationem et juramentum attingentia. (Om niet al te langdradig te worden laat ik de andere toespraken tot het volk betreffende de verklaring en de eed maar weg.)* Hij vond het toen althans welletjes. Hij had trouwens al eerder het voornemen gehad om verder maar te zwijgen over de kwesties van de déclaration en van het hem toekomende onderhoud. Hij zag zich niettemin in de praktijk gedwongen op beide zaken terug te komen, wel wetend, dat er samenhang was tussen het een en het ander³².

Of zijn preken de gewenste uitwerking gehad hebben, laat zich niet met zekerheid vaststellen. Men krijgt stellig de indruk, dat zowel de beëdigde als de onbeëdigde priesters hier evenals in Frankrijk hun aanhangers met het daarbij behorende partijdenken hebben gehad, en dat de argumenten over en weer, hoe frequent en hoe spitsvondig ook gehanteerd, feitelijk voor dovemansoren bestemd waren. In de verhitte atmosfeer, waarin deze kwesties aan de orde waren, was er nauwelijks bereidheid aan de argumenten van de tegenpartij aandacht te besteden. Dat zal vermoedelijk ook in Heerlen het geval zijn geweest. Tussen de regels door beluisteren we ook in de preken van Penners de argumenten van zijn tegenstanders en komen langs deze weg ook het fatale blokdenken van de andere partij op het spoor.

In alle scherpste komt dit op ons af in het laatste hier opgenomen document, waarin Penners weergeeft wat voor soort uitlatingen ten nadele van zijn persoon hem op 11 juli 1798 bereikten³³. Zij waren voor hem voldoende om de bewuste vrouw, die zich aan het verspreiden van dit soort praatjes had schuldig gemaakt, bij de autoriteiten aan te klagen. Omdat de betrokkene hem naderhand kwam opzoeken en hem verklaarde, dat het allemaal uit de lucht gegrepen was, zag hij af van verdere aandrang om de vrouw te doen vervolgen.

Van de andere kant behield Penners zonder twijfel ook een grote aanhang onder zijn parochianen, die hem hun trouw en aanhankelijkheid niet weigerden. Een kleine aanwijzing dat zijn beroep op hun welwillendheid en hun hulp op een verantwoorde manier in zijn onderhoud te voorzien met succes bekroond werd, vinden we in enkele aantekeningen over het resultaat van de termijngangen in deze jaren. Terwijl van de opbrengst van een van de belangrijkste, die voor vlees en boter, in 1797 wordt aangetekend, dat de opbrengst bestond uit 14 hammen en 80 pond boter, tekent hij aan, dat de opbrengst aan boter anderhalf maal zo groot was als het jaar tevoren

en aan zijn tevredenheid daarover geeft hij uitdrukking door er bij te schrijven, dat hij dit alles als een gelukkig voorteken beschouwde³⁴. In 1798 was de opbrengst nog weer meer, terwijl die van het jaar daarop aan die van 1798 nagenoeg gelijk bleef. We mogen er van uit gaan, dat de ook later door hem afgelegde loyaliteitsverklaringen ten opzichte van de regiems, die elkaar in deze jaren opvolgden, binnen de kring van de aan hem verknochte aanhang evenmin als de vorige hem kwalijk werden genomen³⁵. Bij gelegenheid van de feestelijkheden rond de viering van het patroonsfeest van de parochie op 12 mei 1800 kwam deze aanhankelijkheid tot uitdrukking, toen de feestpredicatie bij die gelegenheid, als we hem mogen geloven, allerwegen instemming verwierf. Moeten we het „cum applausu” letterlijk nemen, dan werd de feestpredicatie met applaus ondersteept³⁶. Dat gebeurde tegen het eind van het bewogen tijdvak, dat met de hier gepubliceerde preken binnen onze gezichtskring kwam. Voor pastoor Penners betekende dat niet het eind van de beproevingen. Toen enkele jaren later, in 1803, krachtens het inmiddels door de kerk met Napoleon gesloten concordaat in het nieuw opgerichte bisdom Luik, waartoe de parochie Heerlen was gaan behoren, een reorganisatie van het parochiewezen moest worden doorgevoerd, kwam Penners voor een herbenoeming voor de Pancratius niet in aanmerking³⁷. De nieuwe bisschop J.E. Zaepffel³⁸ en zijn adviseurs beschouwden hem als een al te zeer omstreden figuur en achtten hem bijgevolg niet in staat aan de voor Heerlen te stellen eisen te beantwoorden.

W. Munier

Bijlagen

Een ongedateerde preek van pastoor Penners, waarin hij naar aanleiding van een maatregel van het Franse regiem zijn gelovigen voorhoudt, wat voor houding zij in dit soort zaken dienen aan te nemen³⁹.

Ich bin requirirt euch eine geistliche Ermahnung zu halten. Dieses thue ich nicht gern. Ich will euch doch kurz und klar meine Meynung vorlesen. Und wenn meine Meynung mit dem Evangelium übereinkomt, so kann mir niemand als parteijisch ausrufen.

In dem abgelesenen Brief werden von dem Herrn Commissaire gelind und scharf gefordert drei Sachen:

- 1 das gezwungene Anlehen.*
- 2 fünf livres par Bunder.*
- 3 will er genau wissen, wieviel Bunder ein jeder besitze.*

Und über diese dreij Sachen bin ich requirirt etc. ut supra⁴⁰.

Was das Anlehen angeht weil die Republik euch kein Interest verspricht. So scheint sie euch nicht betriegen zu wollen. Denn ein Betrieger verspricht viel und gibt nichts. Das Anlehen soll abgegeben werden in Händen des Herren Franciscus Robroek⁴¹ innerhalb dreij Tage.

Aber ihr werdet mich fragen, was haben wir in diesen dreij Punkten zu thun? Ich antworte unparteijsch, und nur bittweise:

- 1 Widersetzt euch nicht gewaltsam, auch nicht mit Pasquillen und Schmähworten, weil dadurch die öffentliche Ruhe, und Gemeinwohlfahrt gestöhrt, und Gott und unsre Nächsten beleidigt wird.*
- 2 Vermeinet ihr, dass diese dreij Verordnungen zum gemeinen Besten nicht nothwendig sind, so ist auch erlaubt schriftliche Vorstellungen zu machen.*
- 3 Helfen die schriftlichen und gesätsmässigen Vorstellungen nicht, so weiss ich kein anderes Mittel als leiden, grossmüthig leiden. Was man auf eine erlaubte Weise nicht ändern kann, muss man mit Geduld leiden. Christus selbst hat sich als ein Exempel dieser Geduld vorgestellet, der nicht lästerte, wenn er gelästert wurde. Der nicht drohte in seinem Leiden. Der sich demjenigen ausliefern liess, der ihn ungerechter Weise verurtheilt (1 Petr.2.23)-*
- 4 Die Vorgesetzten lästern ist die Christliche Lehre lästern, jene Lehre Christi, welche sagt, dass man die Vorgesetzten ehren soll, sie mögen gut oder böse seijn, Religion und Gewissen haben oder nicht, gleichwie wir unsern Ältern, Vater und Mutter, ehren müssen, obschon sie Sünde wären und kein Religion, kein Gewissen hätten.*
- 5 Nicht nur Christus, sondern auch die ersten Christen geben uns hier ein schönes Exempel, so unmenschlich und grausam sie von den Tijrannen verfolgt wurden, so gross ihr Zahl schon damals unter den Soldaten war, so häufige und gewaltsame Rebellionen*

zu selber Zeit wider jene Regenten entstunden, und einer nach dem andern von dem Thron ins Grab herabstürzten; fand man doch niemals einen Christen, der an diese Gewaltthätigkeiten, Faktionen und Meutereien Theil genommen hätte.

Die ersten Christen wussten zu leiden, zu sterben, aber nicht zu rebelliren, auch nicht zu lästern, auch kein Pasquillen zu machen. Sie wurden von den heidnischen Obrigkeiten unterdrückt, und dennoch führten sie sich als treue Bürger. Wenn ihnen aber etwas befohlen wurde, welches wider Gott war, so antworteten sie: „Wir müssen Gott mehr gehorsam seyn als den Menschen“.

Ich bitte euch also, Meine Christen, dass ihr den ersten Christen nachfolget, dass ihr euch vor dem leiblichen und geistlichen Schaden hüten möget, und dass ihr Gott danket für die freije Ausübung unserer Heiligen Religion, die unsere grösste Trost ist. Wenn wir kein besseres Leben zu hoffen hätten, so wären die unvernünftigen Thiere glücklicher als wir Menschen.

Preek van 28 mei 1797 over de geoorloofdheid van het afleggen der declaratie⁴².

Die französische Republik, womit wir vereinigt sind und die unser Souverein ist, begehrt von mir nicht einen Eid, sondern eine Declaration, die also lautet: „Ich erkenne, dass die Allgemeinheit der französischen Bürger der Souverein ist, und verspreche Unterwürfigkeit und Gehorsam den Gesetzen der Republik“.

Wenn die Republik hierdurch von mir nichts begehret als Gehorsam gegen die bürgerlichen Gesetze oder dass ich die Allgemeine Ruhe nicht stören solle, so darf ich diese Declaration geben.

Begehret sie hierdurch etwas wider unsere Heilige Religion, so darf ich solche Declaration nicht geben.

Einige Priester wollen die begehrte Declaration geben, andere nicht. Hieraus entstehen Scandalen oder Aergernis in der Kirche Gottes. Gott lässt dieses zu, um hier mit die Bosheit der Welt zu strafen.

Ein gelehrter Pastor⁴³ sagt so: Wenn ich die Republik frey lasse in den bürgerlichen Gesetzen, so lässt sie mich frey in den Gesetzen Gottes und der Kirche. Er sagt: die Republik ist frey, und die Religion ist auch frey.

Die Republik straft einen nicht, der des Sonntags knechtliche Arbeit verrichtet, aber es steht dem Pastor frey einem solchen die Absolution und Communion zu weigern. Und die Republik straft deswegen den Pastor nicht. Die Republik will, dass diejenige welche bejrathen wollen, vor der Municipaliteit erscheinen sollen. Die Republik straft einen nicht, der nicht auf katholische Weise bejrathet, aber es steht dem Pastor frey einem solchen die

Absolution und Communion zu weigern, und die Republik straft deswegen den Pastor nicht.

Die Republik straft nicht Mann und Frau, die sich von einander scheiden, aber sie straft auch nicht den Pastor, der ihnen die Absolution und Communion weigert.

In der Kirche bleibt der Gottesdienst frey, und derjenige Meister, der von der geistlichen Obrigkeit examinirt, approbirt und eingeführt ist. Ob wir ausser der Kirche auch frey sind? Hierüber könnet Ihr euch befragen.

Ich will alles thun, was zur Religion nothwendig ist. Und sollte mein Souverein von mir etwas begehren, welches wider Gott oder wider unsere Religion ist, so sage ich rundaus: Man muss Gott mehr gehorsamen als den Menschen. So stelle ich meinen Leib in die Hände des Souverains, aber meine Seele in die Hände meines Gottes.

Ich muss als euer Hirt für euch stehen; ich muss euch so leicht nicht verlassen, aber Ihr müsset mich auch nicht verlassen, wie die Jünger Christus den Herren verliessen, da er gefangen und gekreuzigt wurde. Bittet für mich, dass mir Gott einen guten Geist geben wolle. Und weil mein und euer Heyl in Gefahr ist, so wollen wir morgen um 8 Uhr ein Special-Messe halten, auf dass Gott uns und die Einigkeit bei seiner Kirche erhalte.

Ongedateerde preek ter verdediging van de inmiddels afgelegde verklaring⁴⁴.

Meine lieben Christen!

Bishero hat man mir allerhand nachgesagt, was nicht wahr ist. Ich habe still geschwiegen nach dem Exempel Jesu, der still schwieg, da zwei falsche Zeugen wider ihn falsches Zeugniß gaben, und durch sein Stillschweigen gab Jesus zu verstehen, dass er unschuldig war.

Allein jetzt darf ich nicht mehr stillschweigen, weil nicht nur meine Ehre, sondern auch die Ehre Jesu Christi angegriffen wird. Denn einige sagen, ich seij von Christus, vom wahren katholischen Glauben abgefallen. Ich darf nicht mehr stillschweigen, denn ich würde durch mein Stillschweigen der Lehre des Evangeliums schaden, welche ich euch verkündigt habe, und euch noch zu verkündigen gedenke.

Ich weiss, meine lieben Christen, dass einige Personen mich verdächtig halten, als wankelte ich im katholischen Glauben. So erklär ich dann vor Gott, dass dieses Verlangen in meinem Herzen ist, dass die katholische Kirche nicht durch ihre eigene Kinder zerrissen werde; dass ihr nicht in dieses Gotteshaus kommet, um mich als euren Glaubenslehrer zu beurtheilen; dass ihr die Verschiedenheit der Meynungen nicht verdammen sollt; dass ihr alle, die mögen die déclaration thun oder nicht, als Priester und Diener

S E R M E N T

D E

F I D É L I T É.

„ J E jure et promets à Dieu, sur les saints
„ Evangiles, de garder obéissance et fidélité au
„ ^{d'Empereur} Gouvernement établi par la Constitution de la
„ République française. Je promets aussi de n'a-
„ voir aucune intelligence, de n'assister à aucun
„ conseil, de n'entretenir aucune ligue, soit au de-
„ dans, soit au dehors, qui soit contraire à la tran-
„ quillité publique; et si, dans mon Diocèse ou
„ ailleurs, j'apprends qu'il se trame quelque chose
„ au préjudice de l'Etat, je le ferai savoir au Gou-
„ vernement. „

Procès-verbal
du 26 pluviôse
an 10
n° 20
N° 318.

Sic me Deus adjuvet et hæc sancta Dei Evangelia.

1. Brabant - Augustinus Stegner, Sacerdos de Simonsia
2. Brabant - Joannes Leonardus Pignaux, Sacerdos de Moresheim
3. Brabant - Arnoldus Franciscus Moyling, Canonus Collegiatus
4. Brabant - Joannes Martinus Felger, Sacerdos de Norderf
5. Brabant - Joannes Benedictus Lausenberq, Sacerdos de Norderf
6. Brabant - Simon Pierre Ernst, Sacerdos de Aelden
7. Brabant - Jean Tilmann Laurent, Curé, Sacerdos de Roden
8. Brabant - Jean Pierre Lohar, Sacerdos de Roden
9. Brabant - Sacerdos de Roden

„Eed van trouw” aan het Franse bestuur, geëist in art. 7 van het concordaat tussen Napoleon en de paus; afgelegd en ondertekend door 9 pastoors van het kanton 's-Hertogenrade, in november 1803. (RAL, FA, nr. 2041).

derselbigen Kirche, als Glieder desselbigen Gottes betrachten sollt; dass ihr jedem Priester hierin seinem Gewissen folgen lasset, bis die Kirche ihre Meynung gegeben hat; dass ihr die Messen für gut haltet, es mag ein Priester die déclaration gethan haben oder nicht⁴⁵; dass ihr euch durch falsche Gerüchte und Schwätzereien nicht verführen lasset.

Dieses ist mein herzliches Verlangen. Übrigens, meine lieben Christen, unterwerfe ich mich dem Urtheile Gottes und seiner Heiligen Kirche. Ich sehe meine Ehr und meinen guten Name in die Hände Jesu et Mariae, und begehre von euch, dass ihr mit mir bitten wollet, damit ich durch Jesus und Maria mein Leiden tragen mog mit Geduld, und Ergebung in den Willen Gottes.

Kein Eigennütze kann mich hier bei euch halten, weil mein Souverain mir nichts gibt. Nur die Liebe, die ein Hirt zu seinen Schafen haben muss, kann mich fest halten.

Aber, meine lieben Christen, weil ich es allein nicht ausmachen kann, so bitte ich euch, dass ihr mir einen braven Capellan stellet, der dasjenige thun will, was ihr und ich vernünftig begehren werdet; der mir besonders in der Noth beistehen will, mich und euch nicht plaget; einen Kaplan, womit ich leben und wohnen kann. Ich will gern mein bestes thun. Aber ich kann nicht alles thun; ich kann nicht Pastor und Kapellan zugleich seyn; ich bin nicht schuldig für Früh und Hoh-Messe zu sorgen. Und wenn ihr nicht besorgt seyd um mir einen braven Priester zu besorgen, so werde ich Sonntags nur eine Messe thun⁴⁶; die Kranken besuchen, und predigen so viel es meine schwache Kräfte zulassen. Ich bitte euch, seyd doch besorgt für die gute Ordnung in dieser grossen Pfarrei.

Meine lieben Christen, ich vernehme mit Schmerzen, dass einige Menschen mir noch für verdächtig halten. Hierdurch leide ich nicht allein, sondern auch Christus und seine Heilige Kirche.

- 1 Darum bekenne ich öffentlich, dass die heilige, katholische, und Römische Kirche die Mutter und Meisterin aller Kirchen ist;*
- 2 Ich erkenne, dass Christus das unsichtbare Haupt der Kirche ist, und ich verspreche dem Römischen Pabste, seinem Statthalter, einen wahrhaften Gehorsam;*
- 3 Ich verspreche, dass ich bis zum Ende meines Lebens, mit der Hülfe Gottes, Katholisch bleiben werde;*
- 4 Ich verspreche, dass ich mich dem Urtheil der Kirche, die in Glaubenssachen unfehlbar ist, jederzeit unterwerfen werde;*
- 5 Ich verspreche, dass ich diejenigen, die meiner Sorge anbefohlen sind, keine Falschheit lehren werde.*

Es sind einige, die alles was ich sage, genau in Obacht nehmen, und mich in meiner Rede fangen wollen. Darum will ich ablesen jenes, was ich noch zu sagen habe.

Der jetzige Zustand, worin ich (mich) befinde, ist ein solcher Zustand, dass viele keinen rechten Begriff davon haben. Es kann keiner von mir sagen, dass ich meinen eigenen Nutzen gesucht habe, denn ich habe in der Gefahr die Flucht nicht genommen, wie diejenigen thun, die um Lohn arbeiten, die aus Eigennutz thuen was sie immer thuen. Ich habe euch beständig die Nahrung der Seele besorgt. Ich habe bishero mein Bestes gethan. Hätte man mir auch nicht die Nahrung des Leibes besorgen lassen, um ehrlich subsistiren zu können, und die Armen soulagiren zu können? Will man meinen Unterhalt unsicher machen? Soll ich gezwungen werden zu leben aus demjenigen, was meine Parochianen freywillig geben?

O so steht euer Seelenheil in Gefahr, denn wenn ich die Wahrheit frey aus rede, wenn ich euren Fehlern widerstehe, so werden viele aus euch mir nichts geben wollen. Und so könnte es geschehen, dass ich ein Schmeichler würde, und euch nur jenes predige, was eure Fehler nicht verbessern, sondern verschlimmern könnte. Ein Pastor aber muss tapfer seijn, wie ein Soldat, fleissig wie ein Ackermann, und sorgfältig wie ein Schafhirt⁴⁸. Ist ein Pastor ein Soldat, so ist er freij und hat das Recht als ein Soldat, als ein Ackermann, als ein Hirt der vernünftigen Seelen seine Competenz zu fragen, das desto grösser seijn muss, je grösser die Pfarr ist. Denn fragt der Apostel Paulus (im 1. Brief zu den Kor. am 9. Kap., 7.v.): Wer thut Kriegsdienst auf seine eigenen Kosten? Wer pflanzt einen Weinberg, und isst (eset) von seiner Frucht nicht? Wer weidet eine Heerde, und isst oder eset nicht von ihrer Milch?

Dieses komt überein mit dem Gesetz, welches Christus gegeben hat bei Matth. am 10. Kap., 10.v.: Dignus est operarius mercede sua (d.i. Der Arbeiter ist seiner Nahrung werth, oder: Arbeit verdient Lohn). Die Competenz für den Pastor gründet sich auf das natürliche, göttliche und geistliche Recht. Das natürliche, göttliche und geistliche Recht sagt: Gebet dem Pastor seine Competenz. Zu dieser Competenz willen einige die Accidenten rechnen, oder dasjenige was in der Kirche fällt⁴⁹. Aber das geistliche Recht rechnet die Accidenten nicht zur Competenz, und die tridentinische Kirchenversammlung will, dass die Competenz des Pastors auf einen sicheren fond solle gesetzt werden, auf dass der Pastor, welcher für das Geistliche sorgen muss, für das Zeitliche nicht brauche besorgt zu seijn⁵⁰.

Unser vorige Souverein, obschon er nicht katholisch war, hat dieses erkennt, und für meine Competenz in einer so grossen Pfarr fünf hundert holländische Gls jährlich gestellt auf den Zehnten, und

meinte, dass ich dabei jährlich hundert holl. Gls aus dem Schatz bekäme, so wie der ehrw. Herr Pastor, mijn Nachbar, vorher bekommen hat⁵¹. Ich bekomme aber meine Competenz aus dem Zehnten nicht mehr, und vier Jahre lang habe ich keinen Heller, gar nichts aus dem Schatz bekommen. Ich habe mich und mir nothwendige Priester unterhalten mit demjenigen was in der Kirch fällt und aus dem Termijn⁵². Ich habe auf termijn schicken müssen, weil Joannes Antonius, Bischof von Rurmund, im Jahre 1752 dem Herrn Pastor Morees selig befohlen hat, es solle keine Veränderung geschehen, was dem Termijn angeht⁵³.

Der termijn ist ein freiwilliges Opfer.

Meine Lieben Christen, es wäre jetzt Zeit die Frühmesse anzufangen, aber ich finde mich allein. Ich sehe keinen Priester ankommen⁵⁴. Ich als euer Seelsorger muss, wie ihr wohl wisset durch mich oder durch einen andern braven Priester die Hochmesse halten. Der Herr Kaplan muss durch sich oder durch einen andern braven Priester die Frühmesse halten. Ihr wisset wohl, meine Christen, dass ich in dieser grossen Pfarr, wo allezeit was zu thun ist, dass ich nicht Pastor und Kapellan zugleich seijn kann. Wenn ich auch ein Petrus wäre, so müsste ich doch noch einen Paulus zu meiner und eurer Hülff haben. Ich hätte gern einen friedsamem Priester, womit ich leben und beständig wohnen kann, und der gern thun will, was ich und ihr vernünftig begehren.

Wenn ihr, meine Parochianen! haben wollt, dass ich für Frühmesse, für Hochmesse, für Kranken, für christliche Lehre, für Predigten, für Beichtthören, für Taufen, kurz für alle geistliche Sachen sorgen solle, so bitte ich euch, sorget auch, dass ich meine jährliche Competenz und das jährliche douceur aus dem Schatz bekomme, dass ich ein neues Dach bekomme auf der Pastorath, woran ich schon bei 500 Gls verbaut habe⁵⁵.

Ich habe bishero meine Liebe gegen euch mit Werken gezeigt, zeigt auch eure Liebe gegen mich mit Werken. Ihr könnet es leicht thun, wenn ihr nur einig seijd. Was euch nichts macht, kann mir viel machen. Thut ihr dieses, so wird alles gut gehen, und ich werde mit der Gnade Gottes mein Leben für meine Schaf, für euch dargeben (wenn es Gott so haben will). Amen.

Preek over de eed van haat geschreven op 28 september 1797⁵⁶.

Meine Lieben Christen!

Einige aus euch urtheilen über Sachen, die sie nicht kennen, und worüber sie den Statthalter Christi oder seine Kirche müssten urtheilen lassen. Die französische Republik, unser Souverein, weil sie fürchtet, dass die königliche Regierung möchte eingeführt werden, und dass die Priester hiezu mitwirken möchten, will, dass die

Seelsorger Hass dem König schwören sollen. Viele von euch hören es, und sagen: „Diese Rede ist hart und wer kann sie hören?“ Viele aus euch murren hierüber und werden hiedurch geärgert. Aber langsam! Das Wort „Hass“ wird in der heiligen Schrift bisweilen genommen für eine kleinere Liebe, für eine Vernachlässigung, z.B. da Gott spricht Röm.9.12: „Hat Jakob geliebt, den Esau aber gehasset“, d.h. ihn vernachlässiget. So heisst es auch in der heiligen Schrift, dass Lia von dem Jakob sey gehasset worden, d.i. vernachlässiget oder weniger geliebet worden als Rachel, Gen.29.31. So sagt Christus bei Lukas an 14.Kap.26.v.: „Wer mich nachfolgt, und seinen Vater, sein Mutter, seine Frau, seine Kinder, seine Brüder und Schwestern und selbst sein Leben nicht hasset, der kann mein Jünger nicht sein.“ Nicht hasset, d.i. der mich minder liebet als z.B. seine Ältern etz., der ihnen zu Liebe meine Gebote übertreten oder seinen Glauben verläugnen würde.

Hieraus sehet ihr, meine Christen, dass man das Wort „Hass“ auch in einem guten Sinn nehmen könne. Und warum soll man es in einem bösen Sinn nehmen, da die Republik die Religion freij lässt, und über unser Gewissen nicht herrschen will? Ich sage euch dieses, auf dass ihr nicht vermessenlich urtheilet und das Urtheil der Kirche erwarten sollet.

Ich habe dem Königthum keinen Hass geschworen. Ich weiss auch nicht, ob die Republik dieses von mir begehret, und wenn sie es begehren sollte, so habe ich noch Zeit bis künftigen Dienstag⁵⁷. Wenn ich es thun kann, so werde ich es thun, aus Liebe. Ich kann nicht finden, dass ich aus Gerechtigkeit schuldig bin es zu thun, euch die Sakramenten zu administrieren, weil ich meine Competenz nicht bekomme, und weil meine Ehre angegriffen wird.

Was die Kranken angeht, muss ich bekennen, dass ich zu schwach bin sie alle zu versehen. Sie müssen sich doch bei mir melden lassen. Und wenn ich kann, so werde ich zu ihnen kommen, sollte ich auch keinen Heller für meine Mühe und Arbeit bekommen, sollte ich auch nichts aus lauter Undankbarkeit empfangen, sollte ich auch für ein Bösewicht, für ein Schurk, für ein Ketzler ausgerufen werden.

Gott ist mein Richter. Diesem werde ich einst Rechenschaft geben müssen, nicht aber den Menschen. Kurz ich werde noch Messe thun bis künftigen Dienstag⁵⁸. Alsdann werde ich sehen, ob die Republik auch von mir etwas mehr als die Déclaration fragt, und ob ich mit gutem Gewissen thun könne, was sie begehret⁵⁹. Unterdessen empfehle ich mich in euer Gebeth. Und wenn ich schon keine Messe öffentlich mehr thun sollte, wenn ich schon nicht mehr predigen sollte, so sagen euch doch die Gebote Gottes und die Gebote der Kirche, was ihr thun und lassen müsset.

Diejenigen aber, die sich nicht richten nach der Lehre Christi, diese, welche die Gebote Gottes und der Kirche nicht halten, diese, die öffentlich Scandal, öffentlichen Aergernis geben, solche schlechte Christen ermahne ich hiemit, dass sie sich bessern. Wenn sie das

gegebene Scandal nicht herstellen, wenn sie kein besseres Leben anfangen, so werde ich ihnen die Absolution und Communion nicht geben, so wie Christus und seine Kirche es befehlen.

Ihr, gute und fromme Christen, ermahnet die Bosen in meinem Namen, und saget ihnen, dass ich nicht überall seyn könne, dass ich sie hiemit alle ermahnet habe. Saget ihnen die nächste Gelegenheit müsse aufhören. Saget ihnen, dass die öffentlichen Sünder öffentliche Strafen verursachen. Saget ihnen, dass sie sich zum Tode bereiten sollen, und dass ich selbst nicht wüsste, ob ich (ihnen) auf ihrem Sterbbett beistehen könne. Saget ihnen, dass sie eine vollkommene Reu und Leid Gottes haben müssen mit einem Verlangen zu beichten, wenn sie keine Priester haben können. Saget ihnen, es sey eine Strafe Gottes, dass jetzt die Messen so rar sind, weil sie vorhin immer zu späth gekommen sind, und ohne Andacht die Messe hörten, dass sie jetzt das Wort Gottes nicht hören, dass ihnen die geistliche Nahrung der Seele nicht gegeben werde, weil sie es vorhin verachtet haben. Saget ihnen, dass es eine Strafe Gottes sey, wann sie ohne Sakramenten, wie das Vieh dahin sterben. Saget ihnen, dass Gott jetzt unsern Glauben, unsere Tugend, unsere Standhaftigkeit auf die Probe setze, und dass diejenigen, die bis zum Ende verharren selig werden. Amen.

Preek gehouden Tempore quo de bonitate Missae dubitabatur (in de periode dat twijfel heerste over de geldigheid van de mis)⁶⁰.

Vielgeliebte Christen!

Weil wir kritische Zeiten erleben, darum will ich euch nur etwas gutes vorlesen.

Nolite judicare. Nolite condemnare (Richtet nicht, verdammet nicht, Luk. 6.37).

Nichts thut uns mehr wehe, nichts ist uns schmerzlicher als wenn man Böses von uns denkt, wenn man eine böse Meinung von uns hat, und uns etwas zur Last legt, wovon uns unser Gewissen frei spricht. Darum sagt Christus: „Richtet nicht, verdammet nicht“.

Richtet nicht, Christen, viele thun uns hier das vorwitzige Urtheilen, da man des Nächsten Thun und Laster ohne genugsame Ursache tadelt und übel urtheilt. Richtet nicht. Das freventliche Urtheil ist sündhaft, und wenn es mit völliger Bedachtsamkeit in einer grossen Sache geschieht gemeinlich eine Todtsunde wider die Gerechtigkeit! Denn den Nächsten geschieht grosses Unrecht, wenn es ohne genugsame Ursache für gottlos gehalten wird, weil jedermann Recht hat, dass man ihn so lange für gut halt bis es probirt ist, dass er böse ist.

Richtet nicht, urtheilt nicht voraussichtlich von euren Nächsten, wie die Pharisäer gethan haben. Richtet nicht, denn ihr seyd nicht

gesetzt über euren Nächsten. Ihr müsset auf euch selbst acht geben, an euch selbst werdet ihr Fehler genug zu verbessern finden. *Nolite judicare. Nolite condemnare. Richtet nicht. Verdammet nicht, damit ihr von Gott nicht gerichtet, d.i. verurtheilt und verdammnet werdet.*

Und der Apostel Paulus will, man solle von zweifelhaften Sachen nicht urtheilen. *Nolite Judicare ante tempus*, sagt er im 1. Brief zu den Kor. am 4.K.5.V. Das heisst: Urtheilt nicht vor der Zeit, weil nämlich die zweifelhaftige Sachen zu ihrer Zeit werden geurtheilt werden. Zu ihrer Zeit, wenn nämlich jenes was zweifelhaft ist, sicher seyn wird. Was mich angeht, meine vielgeliebte Zuhörer, ich sage euch rund aus mit dem Heiligen Paulus „*Mihi autem pro minimo est, ut a vobis judicer*“ 1 Cor. Cap 4. v. 3 (das heisst: Ich zwar halte es für was sehr Geringes von euch beurtheilt zu werden). Paulus was so feurig und standhaft, dass er sich darüber nicht becummerte, was die Menschen von ihm sagten.

Meine vielgeliebte, bei mir kommt es auch gar nicht darauf an, wie ich beurtheilt, und ob ich von euch oder von jemand andern, wer es seyn mag, gelobt oder getadelt werde. *Sed neque me ipsum judico, ibid. v.3* (aber ich beurtheile mich auch selbst nicht). Ich lobe mich auch nicht selbst. *Nihil enim mihi conscius sum; sed non in hoc justificatus sum. Qui autem judicat me, Dominus est* (das heisst: Ich bin mir zwar keiner Schuld bewusst, deswegen bin ich aber nicht gerechtfertiget. Wer aber mein Richter ist, der ist der Herr). Nein, meine Christen, ich bin mir keiner Schuld bewusst und besonders habe ich die Schuldigkeiten meines Amtes nicht versäumt. Allein obschon mein Gewissen mir nichts vorwirft, deswegen könnte mein Herz doch nicht ganz rein seyn. Denn ich frage mit Davidium 18. Ps.13.v.: Wer bemerkt alle seine Fehler? Ich bitte Gott mit dem königlichen Propheten und spreche: Reinige mich von meinen heimlichen Sünden (mir unwissentlichen Sünden) und schone deines Knechtes von fremden Sünden.

Bin ich unrein, so schadet euch meine Unreinigkeit nicht. Die Messe, die ich lese, und die ihr hört, ist gut, denn die Heilige Kirchenrath zu Trient sagt in der 22. Sitzung am 1.Kap.: Dieses ist jenes reine Opfer, welches durch keine Unwürdigkeit noch Bosheit der Opferdiener kann beflecket werden⁶¹. Warum ist aber die Messe eines unreinen, eines unwürdigen, eines visen Priesters gut? Weil nicht ein Mensch, ein Seelsorger, ein Priester, sondern Jesus Christus selbst der eigentliche Opferpriester, der Hohepriester ist, der, wie der Apostel schreibt (in seinem Brief zu den Heb. am 7. Kap. 26.v.) heilig, unschuldig, unbefleckt, kein Sünder ist.

Wer unter euch kan Christum, unsern Herrn, meinen Principal und Oberhirten einer Missethat beschuldigen? Nun sagt der H. Augustin (tract. 5 in Joan.): *Quid tibi facit malus minister, ubi bonus est Dominus?* (Das heisst: Was schadet euch ein böser Diener, da der Herr gut ist?).

Ich will also im Namen des guten Herrn, des guten Hirten, im

Namen Jesu Christi die heilige Messe anfangen. In nomine Patris etc. meines Herrn, meines Richters.

Verdachtmakingen aan het adres van Penners en zijn reactie er op⁶².

1798 den 11 julii maakt mij een eerlijk oud man, Anton Pappers van den Heerlen-hey, bekend, dat Maria Magdalena Beckers, huisvrouw van Edmundus Kreiten (voorigen Zondag den 8den deses maands, naar de misse omtrent 9 uren in gen grasberg gezegd heeft: dat mijne Misse niet goed en was, dat de Consecratie niet goed en was, dat sij maar uijt menschlijk respect naar de kercke ging, dat de H. Olie niet goed en was, dat ik eenen grooten schelm, eenen ondegenaar was.

Dit hebben gehoord, zegt hij: Bartholomeus Moonen, Maria Elisabeth Pappers, Ida Campo, vrouw van Joannes Beckers, Maria Elisabeth Habets, huisvrouw van Andries Hoenen, ende Joanna Maria Helena Meulenberg.

Ce même jour au citoyen Franc. Robroek, Commissaire du pouvoir exécutif du Canton de Heerlen⁶³ ce qui suit:

Citoyen!

La Religion est à l'état ce que l'ame est au corps humain. Quand il (sic) est saine et tranquille, tout le corps de l'état est sain. Tout y est en trouble, quand elle est agitée. Le peuple n'est guère fidèle à la République française son souverain, quand il est infidèle à Dieu.

Charlemagne le connoissoit bien, lorsqu'il disoit qu'il ne pouvoit tenir pour fidèles sujets ceux qui 'n étoient fidèles à Dieu, ni en espérer une sincère obéissance, lorsqu'ils ne la rendoient pas aux ministres de Jésus-Christ en ce qui regarde les causes de Dieu, et les intérêts de l'Eglise.

C'est pourquoi j'ai cru devoir vous dénoncer une femme schismatique et turbulente par un billet anonyme ci-joint.

Salut et fraternité.

Denis Penners, curé à Heerlen

N.B. La dénoncée est venu après chez moi, niant tout. Je n'ai pas trouvé à propos de la poursuivre.

(Burger,

De religie is voor de staat wat de ziel is voor het menselijk lichaam. Wanneer deze gezond en rustig is, is de hele staat gezond. Is zij onrustig, dan is alles in de staat in rep en roer. Het volk is nauwelijks trouw aan zijn soeverein, de Franse republiek, wanneer het ontrouw aan God is.

Karel de Grote wist dat goed toen hij zei dat hij één niet voor trouwe onderdanen kon houden, die God niet trouw waren, dat hij geen

*oprechte gehoorzaamheid kon verwachten, wanneer zij die ook niet de Dienaren van Jezus Christus gaven in zaken die God en de kerk aangingen. Daarom heb ik gemeend bij u een schismatieke en lastige vrouw te moeten aangeven door middel van een hierbij ingesloten niet ondertekend briefje.
Gegroet en broederschap.*

Denis Penners, pastoor in Heerlen.

*N.B. De aangeklaagde is later bij mij geweest en heeft alles ontkend.
(Ik heb geen redenen gevonden haar te vervolgen.)*

NOTEN

1. Een goed overzicht is te vinden bij: F. Claeys Bouuaert, Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801) (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, vol.XV), Wetteren 1960.
2. Voor een algemene oriëntering verwijs ik hier slechts naar de handboeken en de daar aangegeven literatuur; hier wil ik nog vermelden: A. Latreille, L'Église catholique et la Révolution française, I, Paris 1946, en J. Godechot, Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire, Paris 1951.
3. J. Daris, Histoire du diocèse et de la principauté de Liège de 1724-1852, t.IV, Liège 1873; J. Habets en W. Goossens, Geschiedenis van het bisdom Roermond, Roermond 1927; voor de zuidelijke Nederlanden: C. de Clercq, Cinq Archevêques de Malines: t.II: 1759-1815, Paris 1974; voor het departement van de Nedermaas: dez., Over de beëdigde priesters in het departement der Nedermaas, in: Het Land van Loon, 8(1953), 80-88; 101-107; 142-152; 190-200; over Ernst in het bijzonder: dez., Rolduc. Son abbaye-Ses religieux-Son Séminaire (1661-1860), Kerkrade 1975; dez., Simon-Pierre Ernst (1744-1817) et ses correspondants, in: Annales du XXXIVme Congrès de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, Verviers 1954, 139-188.
4. Van 1792-1803 was hij pastoor in Heerlen.
5. Bewaard op het RAL: parochiearchief Heerlen, inv.nr.2.
6. Vooral in de bijdrage over zijn benoeming tot pastoor van Heerlen, LvH 1982, 1-15, 25-36 en 53-64.
7. Ibidem.
8. Bijzonderheden daarover bij Claeys Bouuaert en de hiervoor genoemde literatuur; over de pennestrijd in het departement van de Nedermaas, waartoe deze verklaring aanleiding gaf, vindt men tal van bijzonderheden in de publicaties van C. de Clercq. Ernst schreef daarover een op 1 juni 1797 uitgegeven brochure: Observations sur la déclaration exigée des ministres des cultes en vertu de la loi du 7 Vendémiaire an 4.MDCCXCVII, Maastricht; er volgde ook een Duitse vertaling, die in Aken werd uitgegeven.
9. In het tweede stuk van zijn „dagboek” slaakt hij bijvoorbeeld de ontboezeming: „Dien man vind allerley middel om sig bij 't volk aangenaam te maaken”, f.II.
10. Penners zelf schreef zijn aantekeningen in een mengelmoes van Nederlands, Frans en Duits, met nog talloze vingeroefeningen in het Latijn.

11. Deze was op 9 maart 1796 in deze functie aangesteld, maar werd reeds een jaar daarna door een Fransman vervangen. Hij behield echter ook daarna verschillende overheidsfuncties, ook na de Franse tijd. We vinden hem later ook in het kerkbestuur van de Pancratius.
12. In de aantekeningen van Penners over de eerste jaren van het Frans bewind beluistert men regelmatig een zekere euforie over de vrijheid, die aan de kerk was gegund, en vermeldt hij nauwkeurig, wanneer voor het eerst bepaalde religieuze plechtigheden in Heerlen weer verricht konden worden.
13. Volgens zijn eigen aantekening gebeurde dat in Heerlen op 21 mei 1797; zie daarvoor het tweede deel van het „dagboek” op f.8v. Het betrof hier de befaamde wet „sur l'exercice des cultes”, waarvan de tekst in zijn geheel is te vinden bij C. de Clercq, Cinq Archevêques etc., II, 39-43. Onder titre III: De la garantie civique exigée des ministres de tous les cultes is de tekst te vinden van de verlangde déclaration, die als volgt geregistreerd moest worden: „*Le...devant nous...est comparu N. (le nom et prénom seulement), habitant à..., lequel a fait la déclaration dont la teneur suit: Je reconnais que l'universalité des citoyens français est le souverain, et je promets soumission et obéissance aux lois de la République. Nous lui avons donné acte de cette déclaration et il a signé avec nous*”. (op... is voor ons ... verschenen ... (alleen naam en voornaam) wonend te ..., die de volgende verklaring heeft afgelegd: Ik erken dat de gemeenschap van de Franse burgers de soevereïn is en ik beloof onderwerping en gehoorzaamheid aan de wetten van de Republiek. Wij hebben hem een acte van deze verklaring gegeven en hij heeft samen met ons ondertekend.) Uitdrukkelijk werd vastgelegd, dat er geen enkele toevoeging of verklaring bij mocht komen. Zij moest worden afgelegd binnen tien dagen na de officiële bekendmaking. Geestelijken, die zonder deze verklaring in functie zouden blijven, zouden gestraft worden met boete en gevangenisstraf.
14. Zie hiervoor onder noot 8.
15. Het is niet duidelijk, of hiermee Ernst bedoeld kan zijn. Zeker is dat Penners met hem in contact heeft gestaan.
16. Hij overschreed daarmee de voorgeschreven termijn, en meldt dan ook in zijn „dagboek”, dat hij van de secretaris van het uitvoerend bewind, een zekere Dewez, verschillende malen werd aangemaand om aan zijn verplichtingen te voldoen.
17. Over deze pastoor vindt men een aantal bijzonderheden bij Habets-Goossens, passim. Zie ook F.J.M. Wiertz, Geloven in Schaesberg. Een beknopt overzicht van de geschiedenis van Schaesberg en vooral van zijn kerkgemeenschap 1700-1975, Schaesberg 1975, 61-76.
18. Het was Alexander Ritserveld, die door Penners naar de vicaris-generaal van het bisdom Roermond, M.A. Syben, was gestuurd, om van deze een duidelijke uitspraak over de vraag naar de geoorlooftheid van de verklaring te verkrijgen. Hoewel Penners volgens zijn „dagboek” de verwachting koesterde, dat hem een antwoord zou worden gegeven, is er niets daaromtrent te vinden. Het zal voor de Carmeliet niettemin wel duidelijk geworden zijn, in welke richting de mening van de vicaris-generaal ging. Hij hield de eer aan zich. Hetzelfde deed de tweede Carmeliet, Andreas Streifels, uit Geldern, die nog een tijdlang in Heerlen enige werkzaamheid bleef verrichten. Ook hij keerde op 28 augustus 1797 naar zijn klooster terug; zie ook Habets-Goossens, 21-22. Sindsdien stond Penners alleen in de zorg voor de grote Heerlense parochie.
19. Habets- Goossens, ibidem.
20. In de benarde omstandigheden, waarin de meeste priesters al in de Staatse tijd verkeerden, vormde de termijngang vooral in landelijk gelegen parochies een van de voornaamste bronnen van hun onderhoud. Uit talrijke aantekeningen van Penners blijkt, dat hij met Pluijmackers ook om dit soort zaken regelmatig in botsing was gekomen.

21. Met Pluijmackers was dit niet mogelijk gebleken. Het was voor hem een grote opluchting geweest, toen Pluijmackers op 6 mei 1794 definitief de pastorie had verlaten en elders was gaan wonen; zie hiervoor het door mij gepubliceerde artikel in LvH 32 (1982), 59 en ibidem noot 31.
22. Uit niets blijkt, dat hij in Heerlen aan een of andere vorm van vervolging heeft bloot gestaan. Hij kon het zich ook permitteren om zonder enig overleg met de pastoor een aantal zondagen zowel in Heerlen als in Welten voor te gaan. Penners verzuchtte slechts: „*Haec omnia me nescio facta sunt*” (*Dit alles is zonder mijn medeweten gebeurd*).
23. Zo genoemd naar de maand waarin de staatsgreep had plaats gehad (op 18 fructidor). Daarmee begon een verscherping van de strijd tussen staat en kerk.
24. Zie Claeys Bouuaert, a.w. blz. 29.
25. De voornaamste bijzonderheden daarover zijn te vinden in een anonieme brochure, die in 1800 in Venetië werd uitgegeven onder de titel: *Précis de ce qui s'est passé... relativement au serment exigé par la république française. Venise 1800*.
26. Een aantal van deze stukken zijn in het „dagboek” opgenomen. Van andere mag men veronderstellen, dat hij er kennis van genomen heeft.
27. Over deze Jean Baptiste Lambert zijn enige bijzonderheden te vinden bij A. Flament, Levensbijzonderheden van de Commissarissen van het Directoire Exécutif bij de cantons, volgens hun eigen opgave in antwoord op een circulaire van 23 floréal an 5 (22 mei 1797) van Girard, commissaris bij de Centrale Administratie, in: *Msg. 7* (1885), 1050-1052. Lambert was eerder in Verdun werkzaam geweest. In Heerlen zou hij niet lang in functie blijven, want hij werd op 4 okt. 1797 vervangen door een zekere Roborg.
28. Deze beide stukken en de reacties er op zijn te vinden in het tweede deel van het dagboek, ff.13vv. Langs indirecte weg kreeg hij van Lambert te horen, dat deze niet bereid was zijn standpunt schriftelijk kenbaar te maken.
29. In het kanton Heerlen waren zij op een totaal van 7 zielzorgers de enigen, die de eed aflegden. Een statistiek van de beëdigden per kanton is te vinden bij Daris, a.w., 44-45. Daaruit blijkt, dat de beëdigde priesters in bepaalde kantons totaal ontbraken, of een kleine minderheid vormden. Daartegenover vormden zij elders een meerderheid, zoals in het kanton 's-Hertogenrâde, waar op een totaal van 29 priesters er niet minder dan 22 tot de beëdigden behoorden. Volgens deze opgave, die op 3 maart 1798 is gedateerd, waren er in Maastricht op een totaal van 220 zelfs 117.
30. In het „dagboek” 2e stuk, f.16^v.
31. Ook over deze vraagstukken omtrent de geldigheid van de sacramentele bediening van de beëdigde priesters werd een hele polemieek gevoerd; zie o.a. de veelzeggende titel van een brochure, die Ernst daarover in het Frans en Duits uit liet geven: *Entretien d'un Curé et d'un laïc sur la question: Est-il permis d'assister aux messes des prêtres assermentés en vertu des lois du 7 Vendémiaire an 4 et du 19 Fructidor dernier; et quel est le sens de ses sermens. Par S.P. Ernst, Curé d'Afden. Maastricht, T. Nypêls; zie enkele andere brochures vermeld bij: E. Heynen, Maastrichtse Drukken (1552-1816), in: PSHAL, 84 (1948), 65-79 over de jaren 1797-1801.*
32. Op f.29^v tekent hij nog eens aan: *1798 Maji 28 ni fallor cessavi aliquo tempore ab oratiunculis, juramentum et competentiam tantum tangentibus. De competentia locutus fui pauca, sed multa de nocivis rumoribus. (Als ik mij niet vergis ben ik op 28 mei 1798 opgehouden met mijn praatjes die slechts eed en bevoegdheid betreffen. Over de bevoegdheid heb ik weinig gesproken maar veel over de schadelijke praatjes).*
33. Het stuk is eveneens te vinden in zijn „dagboek”.
34. *Omen felix!* schrijft hij bij het noteren van deze gegevens.

35. Volgens zijn eigen aantekeningen gebeurde dat nog drie maal, respectievelijk op 26 juli 1799, 24 december 1799 en 11 februari 1800. De beruchte nasleep over de herroeping van de eed van haat behoeft hier niet ter sprake te komen. Ter oriëntering vermeld ik hier slechts een artikel van C. de Clercq, *La rétractation du serment de haine à la Royauté dans le Diocèse de Liège*, in: *Bulletin de la Soc. d'Art et d'Hist. du Diocèse de Liège*, 38(1953), 71-107, en een van mijn eigen hand: *Un nouveau dossier sur la rétractation du serment de haine à la royauté dans le diocèse de Liège*, in dezelfde periodiek, 44(1964), 51-124.
36. Volgens eigen aantekeningen.
37. Zie C. de Clercq, *De pastoorsbenoemingen in het departement van de Nedermaas na het Concordaat (1801-1803)*, in: *Het oude Land van Loon*, 14(1959), 149-192, vooral 190-192; en het betreffende gedeelte in mijn eigen artikel: *Beschouwingen rond de aanstelling van de eerste kantonpriesters in het bisdom Luik na de afsluiting van het Concordaat van 1801*, in het bijzonder in het departement van de Nedermaas, in: *PSHAL*, 115(1979), 409-473.
38. Alfred Minke, *Mgr. Zaepffel et la réorganisation concordataire du diocèse de Liège (1802-1808)*, t.I-II, Louvain 1979.
39. De tekst van deze preken is opgenomen in het eerste gedeelte van het „dagboek”. Ik volsta hier met deze opmerking en geef bij de volgende teksten slechts de betreffende bladzijden aan. De hier volgende is te vinden op ff.18^V-19^V.
40. Hoe grondig hij daarbij te werk ging blijkt uit een briefje aan de agent Hubert Robroek, die kennelijk op spoed had aangedrongen: „*Etant dans une situation accablant et critique, je vous prie de me ménager autant qu'il vous est possible, et de me laisser du tems pour étudier les lois touchant les trois points en question*”; zie f.18^V. (Daar ik mij in een moeilijke en kritieke situatie bevind, verzoek ik u mij zoveel mogelijk te ontzien en mij tijd te laten de wetten te bestuderen die de drie punten in kwestie betreffen).
41. Ook vermeld als Ant.Franc.Robroek. Vermoedelijk een familielid van de juist genoemde Hubert. Pluijmackers stond met verschillende leden van deze familie op goede voet. Hij woonde zelfs een tijdlang bij een van hen in.
42. „Dagboek”, f.20^{r-v}.
43. Zie hiervoor onder noot 15.
44. „Dagboek”, ff.21-22.
45. De tekst maakt duidelijk, dat reeds in dit stadium dit soort vraagstukken aan de orde waren.
46. Zoals uit aantekeningen in het „dagboek” blijkt is hij daartoe inderdaad overgegaan.
47. „Dagboek”, ff.27^V-29. Op deze plaats verwijst hij naar een andere, waar hij neergeschreven had: *Possum canere cum Ovidio: "Dolor ipse disertum fecerat nimirum" a 28 Maji 1797 usque ad 29 junii ejusdem anni inclusive, (Ik kan met Ovidius zingen: „De smart zelf had hem zeker welsprekend gemaakt” van 28 mei 1797 tot en met 29 juni van datzelfde jaar)*, en elders merkt hij nog eens op: *La douleur dont j'étois accablé me rendait éloquent (De smart waardoor ik getroffen was heeft mij welsprekend gemaakt)*.
48. Dezelfde gedachte had hij al uitvoerig ontwikkeld in een preek, die ook is opgenomen in zijn „dagboek”, ff.22^V-23 met de aantekening: 2 Aprilis 97 ante Declarationem publice propositum (op 2 april 97 gehouden vóór de aflegging van de „verklaring”).
49. Bedoeld zijn de z.g. jura stolae, d.w.z. de gelden die de gelovigen moesten betalen bij de toediening van de sacramenten en dergelijke, waarbij het dragen van de stola (vandaar de uitdrukking) was voorgeschreven.

50. Zo werd o.a. vastgelegd in het Decretum de reformatione van de 21ste zitting van 16 juli 1562 onder Canon II, cfr Conciliorum oecumenicorum decreta, Herder, Bazel 1962, 704-705.
51. Zie de bijdrage over de bezoldiging van de pastoors van Heerlen en Voerendaal, LvH 1984, 13-25.
52. Daarnaast kwam in de eerste jaren van de Franse Revolutie de zorg voor priesters en religieuzen, die uit Frankrijk waren gevlucht en voor kortere of langere tijd een toevlucht vonden op de pastorie in Heerlen; zie Habets-Goossens, a.w. passim.
53. Zie daarover ook het „dagboek”, f.17^v, waar Penners neerschreef: Worauf der Ehrw. P. Morees angezeichnet hat, dass er so in possession geblieben ist, wie alle seine Predecessoren, damit das Pastorath kein Schaden geschehen solle.
54. Het kan zijn, dat hij zich op deze feestdag voor het eerst beperkte tot één Mis.
55. Het onderhoud van de zeer onderkomen pastorie zou nog jaren achtereen een voorwerp van zorg blijven.
56. „Dagboek”, ff.23^v-25. Verwonderlijk is dat 28 september in dat jaar niet op een zondag viel
57. Hij zou deze termijn overschrijden.
58. In de wet was voorzien, dat priesters, die de eerder voorgeschreven verklaring hadden afgelegd, voort mochten gaan met hun priesterlijke bediening totdat zij de nieuwe eed hadden afgelegd, uiteraard met inachtneming van de voorgeschreven termijn.
59. Oorspronkelijk had hij in plaats van deze zin staan: Wenn dieses von mir begehret wird, so weiss ich noch nicht, ob ich es thun werde. Deze zin heeft hij (later?) doorgestreept.
60. „Dagboek”, ff.26-27.
61. De zitting van 17 september 1562 werd gewijd aan de Doctrina et canones de sanctissimo missae sacrificio; de bewuste vindplaats is correct weergegeven; zie daarvoor: Conciliorum Oecumenicorum Decreta enz., 708-709.
62. „Dagboek”, f.25.
63. Berust deze titulatuur op een vergissing, of is deze Robroek identiek met de Roborg van aant.27, en was hij bijgevolg opnieuw in de vroeger door hem uitgeoefende functie aangesteld?

Heerlense prentbriefkaarten in historisch perspectief

Een prentbriefkaart, carte postale, Ansichtskarte, postcard: namen voor een stukje karton, meestal van het formaat 9 bij 13 cm. Een begrip wanneer men op vakantie is en huisgenoten of vrienden en familie een verre groet laat ontvangen van de reislustigen. In geschiedkundig opzicht, ook voor lokale of regionale geschiedenis, vaak een uitgangspunt waarop men wel eens kan teruggrijpen, wanneer beschrijvingen niet volledig meer „in beeld” gebracht kunnen worden. „Een beeld zegt meer dan duizend woorden” schreef iemand eens; wat dat betreft heeft de prentbriefkaart in ieder geval een plaats in archieven gevonden.

De geschiedenis van de prentbriefkaart als zodanig is nog niet zo oud. Zij vindt haar oorsprong rond het jaar 1865. Vóór dit genoemde jaar was er in postaal opzicht vrijwel uitsluitend sprake van briefpost per enveloppe. Een berichtje schrijven op een kaartje, zo maar voor iedereen leesbaar die het in handen kreeg was ongewenst en ongepast. Een hoge Oostenrijkse postambtenaar, Dr. Heinrich von Stephan, lanceerde in Wenen einde november 1865 een idee voor een nieuw correspondentiemiddel met de gelijktijdige invoering van een uniform briefport. Dit betekende tevens de halvering van het normale briefport. Zijn voorstellen werden aanvaard en het zogenaamde „Postblatt” was een feit. In 1869 werden alleen in Oostenrijk al 1.400.000 exemplaren verkocht. In Nederland en België kwamen vanaf 1 januari 1871 briefkaarten in omloop.

Mooi HEERLEN in beeld

De groene weg bij Benzenrade

Van de prentbriefkaart was echter nog geen sprake; immers bij een dergelijke kaart is een afbeelding of foto strikt genomen het uitgangspunt. De eerste exemplaren van prentbriefkaarten zijn bekend uit 1870. In een Amerikaanse verzameling bevindt zich een exemplaar, afgestempeld op 16 juli 1870. Duitsland was in conflict met Frankrijk en de boekhandelaar August Schwarz uit Oldenburg liet geïllustreerde kaarten drukken waarop in een lithografisch drukprocédé wapens en soldaten waren afgebeeld. Met de uitvinding en verdere ontwikkeling van de fotografie werden er spoedig in heel Europa prentbriefkaarten aangemaakt en veelvuldig verkocht. Uiteraard in grotere aantallen voor de grotere steden, maar zelfs uit het kleinste dorp in Limburg vinden we in prentbriefkaartverzamelingen wel voorbeelden terug van de periode rond 1900. Daarbij ontdekken we allerlei interessante aspecten. Wat Heerlen betreft is er een verzameling van 2737 exemplaren, geïnventariseerd naar het aantal daarmee verband houdende uitgevers. Daarbij blijven nog steeds vraagtekens open, maar de hierna volgende gegevens mogen als vaststaand worden beschouwd.

De meeste oude prentbriefkaarten van Heerlen komen uit het buitenland, hoewel een echt oud exemplaar uit 1896 herleid kan worden tot de Heerlense „Rotatiedrukkerij Weyerhorst” aan het Emmaplein. De meeste kaarten rond de eeuwwisseling zijn gemaakt in Duitsland. De teksten waren dan ook veelal in het Duits geschreven, zoals „Gruss aus Heerlen, Kirche, Bahnhof” en dergelijke. Op de oudere prentbriefkaarten treffen we vaak bekende afbeeldingen aan als de Pancratiuskerk, het gemeentehuis en het station. Een bijzondere kaart is de afbeelding uit de „Kneippanstalt

Heerlen." Zoals bekend is, heeft broeder Aloysius na een studie bij Pastoor Kneipp in Wörishofen met succes zijn ervaringen in praktijk gebracht in Heerlen. Wandelen op blote voeten in de weiden rond het tegenwoordige Aambos en speciale waterbehandelingen in het Mariabad of het Sanatorium waren belangrijke behandelingsmethoden voor een gehele of gedeeltelijke genezing van de patiënt. De afgebeelde lithokaart geeft daarvan een aardig voorbeeld. Frappant bij deze kaart is, dat dit tot nu toe het enige exemplaar is dat niet in Duitsland maar in Luxemburg werd gedrukt. De firma Oebners, Buchdruckerei in Betzdorf, heeft zodoende in elk geval zakelijke belangen gehad in Heerlen. Dit exemplaar werd 15 juni 1899 verstuurd van Heerlen naar Vichy (Fr.)¹.

Van de geïnventariseerde prentbriefkaarten van Heerlen zijn in totaal 139 verschillende uitgevers genoteerd. Van buiten de provincie zijn exemplaren afkomstig uit Hilversum, Den Haag, Utrecht, Arnhem, Amsterdam en Rotterdam. Uit de provincie Limburg treffen we leveranciers van Heerlense kaarten aan in Roermond, Maastricht, Sevenum, Venlo en Ubach over Worms. Uit de laatstgenoemde plaats verkocht een van de grootste prentbriefkaartenfirma's uit Zuid-Nederland, de firma P. Simons en Zoon, op uitgebreide schaal prentbriefkaarten van vrijwel alle dorpen en steden in onze provincie. Uit Duitsland zijn kaarten van Heerlen afkomstig van firma's uit Keulen, Leipzig, München - Gladbach en Wiesbaden.

Ook in Heerlen waren er uitgevers, maar wie kent ze nog? Boekhandel M. Gerrese, Saroleastraat 27², Firma Penners en Co., Emmaplein 6, H. te Poel Sr., Geleenstraat 20, Joh. Cohnen. Aanvankelijk werkzaam in Valkenburg opende de laatstgenoemde in 1903 een atelier in een houten gebouw in de tuin van „In den Prins van Oranje”, het gerenomeerde hotel aan het Emmaplein. Later verplaatste hij zijn zaak naar de Oranje-Nassastraat 17, waar nog steeds deze zaak gevestigd is, zij het onder een andere naam, namelijk „Foto Jeanny”. Wie herinnert zich nog de fotografen G. Rheingans in de Saroleastraat en Maria Crolla aan het Emmaplein? De laatste was fotografe en had tevens een papierwinkel in het huidige pand van de firma Houppermans aan het Emmaplein. Zij verzorgde tevens de uitgave van prentbriefkaarten van Maastricht, Sittard en Valkenburg. Boven haar papierwinkel woonde Edmond Kaufmann, die o.a. publiceerde onder de naam „Mercator Heerlensis”. Prachtige prentbriefkaarten werden uitgegeven door Jos Alberts, Akerstraat 2. In de jaren tussen 1930 en 1950 zijn heel sfeervolle kaarten gemaakt en uitgegeven door Hub Leufkens uit de Caumerbeeklaan.

Maar puzzels blijven er. Wat te denken van de volgende aanduiding: HEEN - 01 —Uitg. E.K. - Cekade—? Moeilijk te achterhalen waar deze kaart werd uitgegeven. Wel een mooi plaatje van Heerlen op de voorkant maar verder niets. Ook kaarten met REB, DRG, LRV, CZK geven helaas onvoldoende indicatie om te achterhalen waar en door wie ze werden uitgegeven. Bij de aanduiding JAH bestaat de

redelijke zekerheid dat de kaarten afkomstig zijn van Jos Alberts Heerlen. Volstrekt raadselachtig wordt het wanneer letter noch nummer op de kaart is aangegeven. Er zijn zeldzame en zeer kunstzinnige kaarten van Heerlen aanwezig waarbij de uitgever volslagen onbekend is. Dat is van één kant wel jammer, maar de pret bij het verzamelen zelf is er natuurlijk niet minder om. Een nieuwe aanwinst in de vorm van een kaartvariant blijft uitgangspunt en altijd het zoeken waard. Een naam die hier niet mag ontbreken is M. Krejci, Geerstraat 74. Van deze waarschijnlijk uit de Balkan stammende fotograaf zijn tot nu toe slechts acht exemplaren bekend. Maar dit zijn dan ook wel juweeltjes in de weergave van een karakteristieke sfeer. De reclamekaart van de rijtuigverhuurder J. Spijkers aan het Wilhelminaplein is daarvan een treffend voorbeeld³.

De firma C. Systemans - De Rooy uit Heerlen —adres vooralsnog onbekend— verzorgde een mooie serie kaarten met als titel "Mooi HEERLEN in beeld". Bekend zijn voorbeelden van plekjes uit het Caumerdal en Welten. De hier afgebeelde „groene weg bij Benzenrade" straalt landelijke rust uit. De nummers op de achterkant van de zes tot nu toe bekende exemplaren wettigen het vermoeden dat hier waarschijnlijk sprake is van een serie van twaalf opnamen.

Veel prentbriefkaarten werden verkocht door de plaatselijke winkeliers of caféhouders. Het was destijds —net als nu trouwens— een gebruik dat men van het eigen bedrijf een prentbriefkaart liet vervaardigen met de gelijktijdige "Groet uit Heerlen". Sluikreclame misschien? Zo ook bij de Internationale Boekhandel Jos Alberts, vóór 1910 een boekwinkel in de Geleenstraat. In 1911 werd het hier afgebeelde pand gebouwd aan de Akerstraat nr. 2. Het werd ontworpen door architect A. Seelen. Op deze plaats lag de eerder in dit artikel genoemde tuin van het hotel „In den Prins van Oranje". Getuige de tekst, aangebracht op de gevel van het pand, exploiteerde Alberts ook een advertentieblad voor de Mijnstreek. Zo blijkt, dat prentbriefkaarten ook een bron voor historisch onderzoek kunnen zijn.

J.P.J. Engelen.

NOTEN:

1. De inhoud van de geschreven tekst mag na ruim 85 jaar wel publiekelijk bekend worden. Hij geeft exact de volgende woorden: „Lieve Franciska, De kermis is gelukkig om, prachtig weer gehad. Het was erg stil hier, de processie was echter zoo mooi en groot als ze nog nooit geweest is. Ik zal U dat wel alles vertellen; in de kerk vind U ook eene verrassing als U komt. Wanneer denkt U terug te komen? Mij dunkt het is nu ook al mooi geweest. Je spreekt zeker allen niets als fransch. Op de Emmastraat ziet het zoo doods uit. Nu ik U lief gezicht er niet meer zie heb ik geen trek om er naar toe te gaan. Salut aan allen. Uwe Angèlique”.
2. Op 1 mei 1914 opende „R.K. Boekhandel M. Gerrese” een zaak in de Oranje Nassastraat 1A. Zie: Nieuwe Limburger Koerier van 30 april 1914.
3. Twee andere voorbeelden uit het werk van M. Krejci zijn de volgende prentbriefkaarten: de afbeelding op blz. 48 van L.v.H. 1985, 2 en de afbeelding op blz. 29 van „Heerlen in Oude Ansichten” uitgave Europese Bibliotheek - Zaltbommel 1969. De laatstgenoemde kaart mag een van de zeldzaamste voorbeelden genoemd worden.